هەڵوێستی (حزبی توده) لەحاست کێشەی نەتەوایەتی گەلی کورد لە ئێران
(1983–1941)
پێشەکی:

حیزبی تودە، یەکێکە لە گرنگترین رێکخراوە چەپە ئۆپۆزیسیۆنەکانی ئێران، کە لە نێو ڕوداوە سیاسییە گرنگ و چارەنووسسازەکانی مێژووی هاوچەرخی ئێراندا، ڕۆڵی دیاری هەبوە و وە ك جیزبێکی جەماوەری مۆدێرن و پێشەنگی جولاَنەوەی دیموکراسی ئێرانی دەرکەوتووە، هەر بۆیە هەڵوێستی ئەم حیزبە سەبارەت بە کێشە سیاسی و دیموکراتیەکانی نێو کۆمەڵگای ئێرانی بایەخی تایبەت و گرنگی خۆی هەیە.

ئەم لێکۆڵینەوەی بەردەست ئامانجی خوێندنەوەیەکی رەخنەگرانەیە لە هەڵوێستی حیزبی تودە لە حاست جولاَنەوەی نەتەوایەتی گەلی کورد لە کوردستانی ئێران مەسەلەیەکی وا کە وەك ئاگاداربین پێشتر بە شێوەیەکی بابەتیانە و سەربەخۆ کاری لە سەر نەکراوە و لێی نەکۆڵێراوەتەوە، هەر بۆیە لێرەدا بە پشتبەستن بە چەندین سەرچاوەی مێژوویی رەسەن و دکۆمێنتی بنەڕەتی و لە رێگای بە کارهێنانی شێوازێکی ئەکادیمی لێکۆڵینەوە، هەوڵدراوە وێنەیەکی راستەقینە لە هەڵوێستی مەزنترین هێزی ئۆپۆزیسیۆن و رێکخراوی چەپ لە ئێراندا سەبارەت بە کێشەی کورد لەو ولاَتەدا بخرێتە بەرچاو، هەروەها بنەما و سەرچاوەکانی گرتنەبەری هەڵوێستێکی بەو چەشنە، کە بە گشتی سەلبی بوە، لە بەر تیشکی سەرچاوە و ڕوداوەکان لێکداتەوە.

شایەنی باسە، لێکۆڵینەوە کە لە پێشەکی و دووبەش و لیستی سەرچاوەکان پێکهاتووە.

لە بەشی یەکەمدا، هەوڵدراوە بە کورتی باس لە قۆناغە مێژووییە جیاوازەکانی ژیانی حزبی تودە بکرێت. هەر لە دامەزراندنییەوە تا لە ناو چونی، جگە لەوە هەڵدراوە هەرلەم بەشەدا باسێك بۆ گرنگترین کەم و کورتییەکانی ئەو حزبە و بەشێك لەو ڕەخنانە تەرخان بکرێت کە لە تودە گیراون، ئەوەش بێگومان بایەخی خۆی هەیە، چونکە زانینی ئەو ڕەخنە و کەم و کورتییانە پێویستن بۆ تێگەیشتن لە چۆنێتی هەڵوێست وەرگرتنی ئەو حزبە لە کێشەی نەتەوایەتی گەلی کورد لە ئێران، مەسەلەیەکی وا کە تەواوی بەشی دووەمی بۆ تەرخانکراوە.

پێویستە بگوترێت، کە لە بەشی دووەمدا کەمتر لە سەر خودی کێشە نەتەوەییەکەی کورد لە ئێراندا و زیاتر لە سەر هەڵوێستی تودە لەو کێشە قسە کراوە، جگە لەوەی باسێکی سەربەخۆ لەم بەشەدا بۆ ئەو بنەما و سەرچاوانە تەرخانکراوە کە هەڵوێستی سەلبی حزبی تودەیان لە مەڕ کێشە نەتەوایەتییەکەی کورد لە ئێران وێنا کردووە.

دیاره بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەهێنێ زیاتر قسەی لە سەر بکرێت و جێگای سەرنج و بیروڕای جیاوازە. هەر بۆیە حومێد دەکەم کەسانێك کە زانیاری گرنگ و پڕبایەخیان لایە لە ڕێگای بڵاوکردنەوەی بۆچوون و سەرنجەکانیان، نێوەرۆکی ئەم لێکۆڵینەوە دەوڵەمەندتر بکەن و لە خزمەتی روونکردنەوەی راستییە مێژووییەکاندا بن.
لەگەڵ هیوای سەرفرازی و تەندروستی بۆ هەمووان.

د. یاسین سەردەشتی
نەورۆزی 2704
سلێمانی

بەشی یەکەم:

سەرنجێکی گشتی لە مێژووی حزبی تودەی ئێران و گرنگترین کەم و کورتییەکانی

باسی یەکەم:سەبارەت بە قۆناغە مێژووییەکانی حزبی تودەی ئێران.

ئاشکرایە کە داگیر کردنی ئێران لە لایەن هێزە هاوپەیمانەکانەوە لە بەرواری 25ی ئابی ساڵی 1941 دا، بە خاڵێکی وەرچەرخان و قۆناغێکی نوێ وچارەنووسساز لە مێژووی ئێرانی هاوچەرخ دادەنرێت کە گرنگترین دەرهاویشتەکانی هەڵوەشاندنەوەی کوتوپڕی لەشکری شاهەنشاهی ئێران و روخانی دیکتاتۆری بیست ساڵەی رەزاشا پەهلەوی بوو، لە بەرامبەریشدا ئازادبونی زیندانیە سیاسییەکان، گەڕانەوەی دوورخراوەکان لە دەرەوەی وڵات، دەستپێکردنەوەی ژیانی پارتایەتی و پەرلەمانتاری، پەرەگرتنی جوڵانەوەی دیموکراتی سەرانسەری و تێکۆشانی نەتەوایەتی ئازادیخوازانەی گەلانی غەیرە فارس، روخساری سەرەکی قۆناغە مێژوویيە نوێیە کە بوون(1).

لە هەل و مەرجێکی بەو جۆرەدا، ژمارەیەك لە ڕۆشنبیرە مارکسی و کۆمۆنیست و سۆسیال دیموکراتەکان و کەسانی میللی و ئازادیخوازی وەك: میرزا سلێمان اسکندری، ایرج اسکندری، رضا روستە،ادشیر آونسیان، د. مرتضی یزدی، د> رادمنش، محمود بقراطی و خلیل ملکی...هتد، لە تشرینی یەکەمی ساڵی 1941 دا حیزبێکیان بە نێوی (حزب تودە ایران/ پارتی گەلی ئێران) لە تاران دامەزراند (2).

شایەنی باسە حزبی تودە بە یەکێك لە گرنگترین حیزبە مارکسیستە ئۆپۆزیسیۆنەکانی ئێرانی دادەنرێت کە بۆ ماوەی چوار دەیە لە مێژووی ئێرانی هاوچەرخدا، لە نێو رووداوە سیاسییە گرنگ و چارە نووسسازەکاندا هەڵسووڕاوە، و وەك حیزبێکی جەماوەری مۆدێرن کاریگەری خۆی لە سەر ئەو رووداوانە هەبووە و قامکی لە سەر خەباتی دژی دیکتاتۆری و کۆنەپەرستی نێو خۆ و ئیمپریالیزم لەو وڵاتە دا دیارە، ئەوەش راستییەکە نابێ چاوی لێ بنوقێنرێت، چونکە ئەو حیزبە توانی بۆ یەکەمین جار لە مێژووی جوڵانەوەی ئازادیخوازی ئێرانیدا، خەباتی چین و توێژە ئازادیخوزەکان و زەحمەتکێشانی ئێرانی دژی دیکتاتۆری لە ڕێکخراوی جیاجیادا بە ناوی ڕێکخراوی:

کرێکاری، جوتیاری، ژنان، خوێندکاران، نوسەران، مامۆستایان...هتد، کۆبکاتەوە و تێکەڵ بە سیاسەتیان بکات و رایانبهێنێت کە بە چ شێوازێك بۆ وەدەستهێنانی خواستە دیموکراتییەکانیان تێبکۆشن و جگە لەوەی سەروەری وە دەرخستنی تاوانەکانی ئەڵەمانیای نازی لە ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، نێوەرۆکی سیاسەتی ئیستیخلالی دەوڵەتە زلهێزە سەرمایەدارەکان لە هەمبەر ئێران، برەو پێدان و زەقکردنەوەی خەباتی چینایەتی لەو وڵاتە و ئاراستە کردنی دژی چینە ستەمکار و کۆنەپارێزەکان، رەخنە گرتنی بێ پەروا و هەمە لایەنە لە گەندەڵی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییە کانی وڵات لە سایەی دیکتاتۆری شاهەنشاهی پەهلەویدا، تێکڕایان بۆ حیزبی تودەی ئێران دەگەڕێتەوە، بە جۆرێکی ئەوتۆ کە ئەو حیزبە بە درێژایی تەمەنی نەوەیەکی نوێ و بەرجەستەی لە نووسەران و رەخنە گران و هۆنەران پێشکەش بە کۆمەڵگای ئێرانی کردووە. سەرباری ئەوەی ژمارەیەکی زۆری ئەندام و لایەنگرانی بونەتە قوربانی سیاسەتی سەرکوت و دایلۆسینی رژێمی شاهەنشاهی و لەو لایەنەوە زێدەتر لە هێز و لایەنە ئۆپۆزیسیۆنەکانی دیکەی ئێران بەر شاڵاوی قین و تۆڵەی دام و دەزگا سەرکوتگەرەکانی حکوومەتی تاران کەوتووە.

هەر حاڵ، لە رووی مێژووییەوە دەتوانرێت بە گشتی تەمەنی پڕ لە هەوراز و نشێوی زیاتر لە چل ساڵی حیزبی تودە بە سەر چەند قۆناغی جیاوازی یەك بە دوای یەکدا دابەشبکرێت:

1/1/1/: لە سەرەتای دامەزراندنەوە تا رووخانی دەسەڵاتە میللیەکانی کوردستان و ئازەربایجان تشرینی یەکەمی 1941 ـ کانوونی یەکەمی 1946.

ئەم قۆناغە بە قۆناغی لە دایك بوون و گەشەکردنی پلە بە پلە، و بەڵام خێرای حیزبی تودە دادەنرێت، بە شێوەیەك لە کۆتایی ساڵەکانی جەنگی دووەمی جیهانیدا ئەو حیزبە لە کۆڕێکی رۆشنبیرانی بێ ئەزموونەوە گۆڕدرا بۆ مەزنترین حیزبی جەماوەری و کاریگەرترین هێزی سیاسی سەرشانۆی وڵات و بە هێزترین حیزبی چەپ ، نەك هەر لە ئێراندا بگرە لە تەواوی خۆرهەڵاتی ناوەندا، بێگومان رووخانی دیکتاتۆری و پەرەگرتنی جوڵانەوەی دیموکراتی گەلانی ئێران لە لایەك و پاشەکشەی فاشیزم و سەرکەوتنەکانی یەکێتی شورەوی و بوونی سوپای سوور لە ناوچەکە لە لایەکی ترەوە، زەمینە خۆشکەری ئەم هەڵتۆقینەی حیزبی تودە بوون، ئەو حیزبەی لەم قۆناغەدا سەرەتا لەلایەن سلیمان اسکندری و پاش مردنی ئەویش لە ساڵی 1942 وەو ایرج اسکندری رێبەرایەتییەکەی گرتە ئەستۆ(3).

پێویستە بگوترێت حیزبی تودە سەرەتا وەك حیزبێکی دیموکراتیکی لیبراڵی ریفۆرمیست، نەك شۆڕشگێڕی رادیکاڵ و کۆمۆنیست هاتە مەیدان و خۆی بە نوێنەری تاقە چینێکی کۆمەڵایەتی دانەدەنا، بەڵکو ناوی (تودە/گەل)ی لە خۆناو وەك حیزبی تێکڕای چین و توێژە ئازادیخوازو پێشکەوتوخوازەکان خۆی ڕاگەیاند، لێرەشەوە سیاسەتەکانی لە مەڕ مەسەلەکانی نێو خۆو دەرەوەی ئەو قۆناغە داڕشت کە لە سەر ئاستی نێوخۆ، بەرگریکردن بوو لە بەرژەوەندی نیشتمانی و یاسای بنەڕەتی و وەدیهێنانی دیموکراسی و ریفۆرەی کۆمەڵایەتی و ئابووری، لە سەر ئاستی دەرەوەش، خەبات دژی فاشیزم و کۆلۆنیاڵیزم بوو، ئامانجەکانیشی لە: چەسپاندنی دیموکراسی، پتەوکردنی سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری ئێران، دانانی یاسای کار و گرانتی کۆمەڵایەتی، پاکسازی دەزگاکانی دەوڵەت لە پیاوانی رەزاشاهی و فاشیستەکان و پتەوکردنی پەیوەندی لەگەڵ بەرەی دیموکراتیك بوو (4).

شایەنی باسە پێ بە پێی گەشە کردنی حیزب و دوای بەستنی کۆنفرانسی یەکەمی لە تشرینی یەکەمی 1942 دا، خواست و دروشمەکانی حیزب شێوازێکی کامڵتری و ئاشکراتریان گرتە خۆ، و خواستە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی چینە زەحمەتکێشەکانی وەك: بیمەی بێکاری، بایەخدان بە خانەنشینان، قەدەغە کردنی کاری منداڵان، دابەشکردنی زەوی بە سەر وەرزێران و هەشت سەعات سەعات کار...هتد، لە بەرنامەدا جێگیر کران(5)، ئەو بەرنامەیەی لەم قۆناغەدا بەرجەستەی تەواوی خواستەکانی ئازادیخوازان و تێکرای چین و توێژە زەحمەتکێشەکانی کۆمەڵگای ئێرانی دەکرد، ئەوەش ڕۆڵی مەزنی لە فراوانبوونی پێگەی جەماوەری حیزب، ژمارەی ئەندامانی، فراوانبوونی ڕێکخستنەکانی و کردنەوەی لق و بارەگاکانی لە زۆربەی شارە گەورەکانی باکوور و دواتر باشووری ئێران دا بینی، ئەو شارانەی شوێنی ژیانی هەزارەها خوێندکار، کارمەند، رۆشنبیر و کرێکار بوون و حیزبی تودە بایەخێکی زۆری پێدەدان و هەوڵی دەدا لە ڕێگای ئۆرگانەکانی وە (رهبر)، (مردم/ خەڵك)، (رزم/ خەبات) و (سیاست)ەوە، کە لە تاران دەردەچوون، و بە هۆی بڵاوکردنەوەی هەرێمییەکانی دیکەوە، سیاسەت و ئامانجەکانی حیزبی تودەیان بۆ ڕوون بکاتەوە و لە دەوری حیزبیان گرد کاتەوە و لە ڕیزەکانی خۆیدا ڕێکیان بخات(6).

لێرەوە پێویستە ئاماژە بە داهێنانی ڕێکخراوە پیشەیی و جەماوەرییەکانی وەك: لاوان، ژنان، پیشەوەران، نووسەران...هتد، بدرێت، کە حیزبی تودە بۆ یەکەمجار مۆدێرنانە دایمەزراندن و چالاکی و کارەکانیانی لە چوارچێوەی سیاسەتی ئەو وەختی حیزبدا ئاراستە دەکرد(7)، بەوەش یەکەمین جارە لە مێژووی ئێراندا حیزبێکی رادیکاڵی غەیرە مەزهەبی وەك تودە، ببێتە حیزبێکی جەماوەری و لایەنگری گشتی کۆمەڵانی خەڵك مسۆگەر بکات.

لە نێو چین و توێژەکانی کۆمەڵگادا، کرێکاران لە لایەن تودە وە بایەخێکی زیاتریان پێدەدرا، هەر وەك گرنگی دان بە خەباتی کرێکاری و سەندیکا کانیش، لە سەرەتای ساڵی 1944دا ئەنجومەنێکی ناوەندی بۆ یەکێتی سەندیکاکانی ئێران بە نێوی (شورای متحد مرکزی) دامەزراند بە ڕێبەرایەتی کەسایەتی سەندیکایی ناسراوی ئێران (رضا روستە)،ئەو شورایەی زیاتر لە 300 هەزار لە کرێکارانی ئێرانی لە ریزەکانی خۆیدا کۆکردبونەوە و بۆ داکۆکیکردن لە خواستەکانیان و پشتەگیری کردنی سیاسەتەکانی حیزبی تودە جاروبار دەڕژانە سەر شەقامەکانی ئێران (8).

هەروەها حیزبی تودە لە سەرەتای دامەزراندنییەوە، هەوڵی دابوو ڕێکخراوێکی سەربازی نهێنی لە ئەفسەرە ئازادیخواز و چەپەکانی نێو لەشکری ئێراندا بە نێوی (سازمانی نظامی جزب تودە) دابمەرزێنێت، کە بەرجەستەترین ئەندامەکانی (سرهنگ عزت الله سیامك، سرهنگ محمد علی آذر ، سرگرد علی آکبر اسحندانی و سیروان خسرو روزبە)بوون، و لە ڕێگای (عبدالصمد کامبحش)ی ئەندامی ڕێبەرایەتی تودەوە، پەیوەندی نهێنی و توند و تۆڵیان بە حیزبی تودەوە هەبوو، ئەو ڕێکخراوەی ژمارەیەکی بەر چاوی لە ئەفسەرەکانی ئێرانی و لە بەشە جۆربەجۆرەکانی سوپادا لە خۆگرتبوو، ئەوانە وێڕای ئەوەی هەواڵ و جموجۆڵەکانی سوپایان دەگەیاندە ڕێبەرایەتی تودە، دەیانتوانی لە کاتی پێویستدا بە قازانجی حیزب و پشتگیری سیاسەتەکانی دژی چینی فەرمانڕەوا بێنە مەیدان(9).

شایەنی باسە، حیزبی تودە لەم قۆناغەدا توانی وەك حیزبێکی یاسایی ئۆپۆزیسیۆن، بە کاندید کردنی (62) ئەندامی خۆی، کە (10)یان لە ڕێبەرایەتی حیزبدا بوون، بەشداری هەڵبژاردنەکانی خولی چواردەهەمی مەجلیس بکات، کە لەپایزی ساڵی 1943دا، ئەنجامدرا و زیاتر 13٪ی کۆی دەنگەکانی ئێران وەدەست بهێنێت و 8 ئەندامی بە نێوی (فراکسیۆنی تودە) بنێرێتە مەجلیس (10).

هەروەها کاتێك جوڵانەوەی ئازادیخوازی میللی لە ئازەربایجان و کوردستاندا لە کۆتایی ساڵی 1945 دا پەرەیان گرت و گەلانی کورد و ئازەر حکوومەتی میللی خۆیان لە مەهاباد و تەورێز دامەزراند، نفوز و جەماوەری حیزبی تودە لە ناوەند چەند بەرامبەر بوو، بە تایبەتی پاش ئەوەی لەگەڵ (حیزبی ئێران)دا، بەرەیەکیان بە ناوی (جبهە مؤتلفە احزاب ازادیخواە) لە سەرەتای مایسی ساڵی 1946دامەزراند و بانگەشەیان بۆ تێکڕای حیزبە ئازادیخوازە ئۆپۆزیسیۆنەکانی دیکەی ئێران کرد بێتە ناوی، سەر ئەنجام حیزبی سۆسیالیست لە تاران، حیزبی جەنگەڵ لە گەیلان، فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان لە تەورێز، حیزبی دیموکراتی کوردستان لە مەهاباد، چوونە نێو بەرەیان ڕاگەیاند، دواتریش (قوام السلطنة)ی کۆنە سیاسەتکار و سەرۆك وەزیرانی ئێرانی، پاش ئەوەی حیزبی دیموکراتی ئێرانی لە 29ی حوزەیرانی ساڵی 1946 دامەزراند، خۆی بە یەکێك لە حیزبە سەرەکییەکانی ئەو بەرەیە ڕاگەیاند(11).

لە ڕاستیدا نفوز و دەسەڵاتی حیزبی تودە بە وەرگرتنی 3 پۆستی وەزارەتەکانی (فەرهەنگ، تەندروستی، پیشە و هونەر)، لە حکوومەتەکەی قوام السلطنةدا لە 2ی ئابی 1946 گەیشتە چڵە پۆپە، بەوەش ڕێبەرایەتی تودە لە کاتێکدا لە دەسەڵاتی دەوڵەتدا بەشدار بوون، کە گەورەترین ڕێکخراوی سیاسی وڵاتیان لە بەردەست بوو، ئەوەی ئەندامە بنەڕەتییەکانی خۆی دەدا لە پەنجا هەزار و لایەنگرەکانیشی سەد هەزار بوون (12)، ئەم قۆناغە کە دەکرێت بە چاخی زێڕین لە مێژووی ئەو حیزبە بێتە هەژماردن.

1|1|2لە دوای روخانی حکوومەتە میللییەکانی کوردستان و ئازەربایجان تا هەوەڵی تێرۆر کردنی شاهەنشا کانوونی دووەمی 1947ـ شوباتی 1949

لە ڕاستیدا دەتوانرێت دەرچوونی سوپای سوور لە ئێران و بادانەوەی قوام السلطنة بە لای ڕاست، و ڕوخانی هەردوو حکوومەتی میللییەکەی کوردستان و ئازەربایجان لە لایەك و گەڕانەوەی ئەرتەشی شاهەنشاهی بۆ ناوچەکە و نەخشی لە ناکاوی محەمەد ڕەزاشا و پشتیوانی مەزنی ئەمریکا و نێوان گەرمبوونی لەگەڵ ئێراندا، و کێشکردنی خێرای ئەو وڵاتە بۆ ناو بازنەی ململانێی جەنگی سارد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە لایەکی ترەوە، بە وەرچەرخانێکی ڕیشەیی و خەتەرناك لە سەر هەل و مەرجی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی ئێران دابنرێت، هەل مەرجێك کە تێیدا زەمینەیەکی لەباری بۆ زیندوو کردنەوەی حوکمی دیکتاتۆری و باڵا دەستی ئەفسەرانی ئەرتەش لە سەر شانۆی سیاسی وڵات ڕەخساندەوە و پاشەکشەیەکی مەزنی بە جوڵانەوەی دیموکراتی و ئازادیخوازی گەلانی ئێران کرد(13).

دیارە حیزبی تودە بە درێژایی چوار ساڵی ئەم قۆناغە نوێیە، دەورانی زێڕینی خۆی تێپەڕاند و لە ڕووی کار و چالاکی و ڕێکخستنەکان و توانای جەماوەرییەوە گێرقەکەی تا دەهات بەرەو خوار دەکشا و لە زۆر ڕووەوە توشی قەیرانی قوڵ و چاوەڕواننەکراو هات و زیانی مەزنی وێ کەوت.

هەر پاش گەڕانەوەی لەشکری شاهەنشاهی بۆ کوردستان و ئازەربایجان و چەسپاندنی حوکمی ڕاستڕەوە کان، تەواوی ڕێکخستنەکانی حیزبی تودە لە شارەکانی باشوور و هەرێمەکانی ئێراندا، تووشی پەلامار و سەرکوت و راوەدووخان و گرتن و هاتن، و ڕێکخراوە جەماوەرییەکانی هەڵوەشان و بارەگاکانیان داخران، و بڵاوکراوە و ئۆرگانەکانی حیزب لەو ناوچەیە قەدەغە کران، و وێڕای ئەوەی لە تاران حیزبی تودە سیفەتی یاسایی خۆی لە دەست نەدابوو، بەڵام بە ڕاگەیاندنی حکوومەتی سەربازی لە پایتەخت خۆپیشاندان و کۆڕ و کۆبوونەوەکانی قەدەغە کران و شێوازی حاڵەتێکی نهێنییان گرتە خۆ، و ژمارەیەکی ڕێبەرانی حیزبی وەك (کامبخش، اوانسیان، امیری خیزی وایرج اسکندری) ناچار بوون ئێران جێبهێڵن(14).

لە هەل و مەرجێکی وا دا ناکۆکییەکانی نێو خۆیی حیزب ڕوویان لە تەقینەوە کرد، و ژمارەیەك لە ئەندامانی ڕێبەرایەتی وەك: انور خامە و جلال ال احمد، بە ڕێبەرایەتی (خلیل ملحی) لە ساڵی 1947دا، جیابوونەوەی خۆیان لە تودە ڕاگەیاند و ناوی (هێزی سێیەم) یان لە خۆیان ناو، و کەوتنە بە دناوکردنی حیزبی تودە و سیاسەتی هەلپەرستی شووڕەوی بەرامبەر بە ئێران (15)، بەوەش ئەندام و لایەنگرێکی بەرچاو لە حیزب تەکینەوە، کە لەودەمەدا ژمارەی ئەندامە بنە ڕەتییەکانی بۆ هەزار کەس دابەزیبوو.

شایەنی باسە، حیزبی تودە لە سەرەتای بەهاری ساڵی 1948دا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی قۆناغی نویٚ، کۆنگرەی دووەمی خۆی بە شێوەیەکی نیمچە نهێنی لە شاری تاران گرێدرا و هەوڵی دا ڕیزەکانی خۆی ڕێك بخاتەوە، بۆ ئەومەبەستەش ڕێبەرایەتیەکی نویٚ هەڵبژێردرا،و (د. رادمنش) بووە سکرتێری یەکەمی حیزب، لە کۆنگرەدا مەسەلەکانی: ڕێز گرتنی یاسای بنەڕەتی و ئازادییە سیاسی و دیموکراتییەکان، ڕێگرتن لە گەڕانەوەی دەسەڵاتی دیکتاتۆری بۆ ئێران، لایەنگری لە خەباتی ئازادیخوازانی گەلانی چین ڤێتنام و یۆنان، قسە و جەختیان لە مەڕ کراو لە مەرنامەی حیزبدا چەسپێندران (16).

لە ڕاستیدا حیزبی تودە پاش کۆنگرە لە هەوڵی ئەوەدا بوو، کاریگەرییە سلبییەکانی قۆناغە نوێیەکە لە سەر خۆی کەمکاتەوە و سەر لە نویٚ کەسانی ئازادیخواز و ئۆپۆزیسیۆن لە ڕیزەکانیدا ڕێك بخاتەوە و بیٚ ئەوەی بە شێوەیەکی راستە و خۆ لەگەڵ حکوومەت و دەربارددا ڕووبەڕوو بێتەوە، بێتەوە مەیدان و ڕێبەرایەتی هێزە ئۆپۆزیسیۆنەکانی ئێران بگرێتەوە دەست، بۆ ئەو مەبەستەش لە سەرەتای پایزی ساڵی 1947دا پلنیۆمی سێیەمی خۆی بەست. دیارە ئەوەی لەم قۆناغەدا هومێدی وەدیهاتنی ئامانجەکانی حیزبی تودەی ڕێدەتر دەکرد، ئەوە بوو کە وێڕای بەردەوامی پشتگیری مادی و مەعنەوی یەکێتی شوورەوی بۆ حیزب، هەل و مەرجی ئابووری و کۆمەڵایەتی ئێرانیش تا بڵێی لە خراپی و ئاڵۆزیدا بوو(17).

بەڵام ڕووداوی هەوڵی تێرۆر کردنی شای ئێران لە زانکۆی تاران لە 4ی شوباتی 1949دا (18)، نەك هەر هومێدکەی حیزبی تودەی کاڵ کردەوە، بگرەی حیزبیشی لەو قۆناغەدا ڕووبەڕووی چارەنووسی مەترسیدار کردەوە، پاش ئەوەی دەربارو حکوومەتی ئێران، حیزبی تودەیان وەك ئاگادتار و بەرپرسی پیلانی تێرۆرەکە تاوانبار کرد و بڕیاری نایاسایی بوون و هەڵوەشاندنەوەی حیزبی تودەیان ڕاگەیاند، ئاکامی ئەوەش پۆلیسی ئێرانی پەلاماری بارەگای ئەو حیزبەیان لە تاران دا و پارە و کەل و پەلی حیزبیان تاڵانکرد و زیاتر لە 200 ئەندامی ڕێبەرایەتی و

کادرە تودەییەکان دەستگیر کران، ئەوانەی راپێچی دادگا سەربازییەکان کران و بە تاوانی ئاژاوە گێڕی و پیلان گێڕان حوکمی توند و جیاوازیان بە سەر دا سەپێنرا، شایەنی باسە ژمارەیەك لەو ئەندامە ڕێبەرایەتییانەی حیزب وەك: (د. رادمنش، احسان طبری،فریدون کشاورز) کە سزای مەرگیان بە سەردا درا بوو، و دەستگیر نەکرابوون ئێرانیان بەرەو شوورەوی بە جێهێشت، بەوەش چالاکی و هەڵسووڕانی حیزبی تودە بە ڕادەیەکی زۆر لە کار کەوت (19).

3/1/1 : حیزبی تودە لە دەورانی پەرەگرتنی بزووتنەوەی خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران و حاکمییەتی مصدق دا تموزی 1949 ـ ئابی 1953

ئەم قۆناغە قۆناغێکی گرنگ و ئاڵۆزی مێژووی ئێرانی هاوچەرخ پێکدەهێنێت، کە تێیدا خەباتی بورجوا دیموکراتی نیشتمانی ئێرانی بە شێوەیەکی زۆر خێرا بە ڕێبەرایەتی بەرەی نیشتمانی بە سەر کردایەتی (د.محمد مصدق) پەرەی گرت، پاش ئەوەی دروشمی چەسپاندنی ئازادییە دیموکراتییەکان و ڕیفۆرمی ئابووری و کۆمەڵایەتی، هەروەها خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران و بە گژا چوونەوەی نفوزی بەریتانیای لە ئێراندا بەرزکردەوە و شێلگیرانە بۆ وەدیهێنانیان کەوتە خۆ، ئەوەش بوە هۆی پاشەکشەی دەربار و لایەنگرانی سیاسەتی بەریتانیا لە وڵات و کەمبوونەوەی دەسەڵاتی فەرماندەکانی لەشکر و دەزگا سەرکوتگەرەکانی رژێمی پەهلەوی، لە بەرامبەریشدا کۆنترۆڵکردنی مەجلیس ودامەزراندنی حکوومەتێکی نیشتمانی لە لایەن بەرەی نیشتمانی و مصدق ەوە هێنایە دی. مەسەلەیەکی وا کەسەر چاوەی وەدیهێنانی فەزایەکی ئازاد و ئاوەڵای لێکەوتەوە و هێزە نیشتمانی و ئازادیخوازەکان بە دژی شا و دەربار و کۆمپانیای نەوتی ئێرانی ــ ئینگلیزی لە سەنگەرێکدا یەك خست و شەقامی ئێرانی خستە خزمەتی هەنگاوەکانیان(20).

سەبارەت بە حیزبی تودە لەم قۆناغە چارەنووسسازەدا، دەکرێ بگوترێت کە پێشتر ڕاگەیاندنی مردن و پێچراوە بوونی حیزب لە لایەن رژێمی پەهلەوییەوە ڕاستیەکی چەسپاو نەبوو، پێچراوە بەڵێ، بەڵام مردوو نە خێر، چونکە وێڕای پەلاماردانی تودە و گرتنی ئەندامانی و نایاسایی ڕاگەیاندنی لە لایەن حکوومەتی ئێرانەوە وەك پێشتر ئاماژەی پێکراوە، بەڵام حیزب توانیبووی کە بەشێك لە ڕێکخستنە نهێنییەکانی خۆی بپارێزێت، بە تایبەتی ڕێکخراوی سەربازی، ئەو ڕێکخراوەی کە توانیبووی لەم قۆناغەدا دزە بکاتە نێو (ڕێکخراوی هەواڵبەری سوپای ئێران)ەوە.ڕێبەرایەتی تودە لە زینداندا کۆمیتەیەکی ڕێبەرایەتی کاتییان دامەزراند و چونکە دەستیان بە دەرەوەی زینداندا دەگەیشت، کاری تەواویان بۆ خۆ ڕێکخستنەوە و پێکهێنانی شانەی نهێنی و دەرکردنی ئۆرگانەکانی وەك: رزم، مردم، ظفر،....هتد داو، کەوتنە خۆ و چاوەڕێی دەرفەتێکی لەبار بوون (21).

لە ڕاستیدا بە نێوبانگترین ڕووداوەکانی ئەم قۆناغە کە بە مەزنترین سەروەری بۆ حیزبی تودە لە قەڵەم دەردێت، هەڵاتنی (10) کەس لە ڕێبەرایەتی حیزب بوو لە زیندانی رژێمی شاهەنشاهی و دامەزراندنی کۆمیتەیەکی ڕێبەرایەتی (8) کەسی نوێ بوو لە سەردەمی حکوومەتی (جنرال رزم ارا)دا،(22) ئەو سەرۆك وەزیرانەی کە

ئاستەنگێکی گەورە بوو لە بەردەم بزووتنەوەی خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران و بە تیرۆکر کردنی لە 7ی ئاداری 1951 دا،(23) ڕێگا بۆ بەرەی نیشتمانی و مصدق خۆش بوو تا لە نیسانی 1951دا دەسەڵاتی سیاسی بگرنە دەست و حکوومەت دابمەرزێنن، مەسەلەیەکی وا کە ئەو دەرفەتەی بۆ حێزبی تودە هێنایە پێش کە چاوەڕێیان دەکرد.

شایەنی باسە حیزبی تودە بێ دوا کەوتن دەستی بە چالاکی فراوان کردەوە و بڵاوکراوەکانی حیزبی پەرەپێدان و مۆڵەتی یاسایی بۆ بڵاوکراوەی (بە سوی ایندە/ بەرە و داهاتوو) وەدەستهێنا. ئینجا لە جیاتی ڕێکخراوە پیشەییە هەڵوەشاوەکان، چەند ئەنجومەنی: لاوان، ژنان، ڕۆژنامەنووسان، یاساناسان...هتد دیموکراتیکی دامەزراند و یەکێتییەکانی: مامۆستایان، خوێندکاران، ئەندازیاران..هتد پێکهێنا. ئەمانە و وێڕای ئەنجومەنەکانی (کمک بە دهقانان/ هاوکاری وەرزێران) و (مبارزە با بیسوادی/ خەبات بە دژی نەخوێندەواری) و انجمن هواداران صلح/ کۆمیتەی ئاشتیخوازان) و (انجمن ملی مبارزە با استعمار/ کۆمیتە نیشتمانی بە گژدا چوونەوەی کۆلۆینالیزم (24)

بەم چەشنە حیزبی تودە بێ ئەوەی یاسای هەڵوەشانەوەکەی ڕەتکرابێتەوە، لە ماوەیەکی کەمدا توانی ببێتەوە حێزبێکی جەماوەری و وەك مەزنترین هێزی سیاسی سەر شانۆی وڵات خۆ نیشاندا، لە کاتێکدا پاش پێنج ساڵ قەدەغە کردن، ئاهەنگی مەراسیمی 1ی ئایاری جەژنی کرێکارانی جیهان لە ساڵی 1951دا ڕێگەی درا. حیزبی تودە خۆپیشاندانی لە شارەکانی ئێران پێکهێناو لە تارانی پایتەختدا زیاتر لە(25) هەزار کەسی هێنایە سەر شەقامەکان، جگە لەوەی لە کاتی توند و تیژبوونی روداوەکاندا، حیزبی تودە زوو زوو خۆپیشاندانی جەماوەری و مانگرتنی کرێکارانی ساز دەدا و لەگەڵ هێزەکانی پۆلیس و پیاوانی شاهەنشاهیدا ڕوو بە ڕوو دەبوونەوە و شەقامەکانی تارانیان سوور دەکرد(25).

شایەنی باسە نفوز و جەماوەری حیزبی تودە لە دوا ساڵەکانی حوکمڕانییەتی مصدق دا هێندە پەرەی گرتبوو، کە بە پێی هێندێك بایەخداران ژمارەی ئەندامەکانی ئەو حیزبە خۆی دەدا لە (25000) و لایەنگرانیشی نزیکەی (200000) دەبوون، هەروەك هەواڵنێرێکی بێگانە ڕادەگەیەنێت کە نفوز و پاڵپشتی جەماوەری حیزبی تودە هێندە زۆرە کە "زوو یا درەنگ، بێ ئەوەی ڕێگای توند و تیژی بگرێتە بەر، دەتوانێت دەسەڵاتی وڵات بگرێتە دەست" (26).

4/1/1: حیزبی تودە لە نێوان کودەتای زاهدی و ڕوخاندنی رژێمی پەهلەوی ئابی 1952 ـ شوباتی 1979

ئاشکرایە کودەتای 19ی ئابی ساڵی 1953 و ڕوخاندنی حکوومەتی مصدق بە پیلانی دەربار و ئەفسەرە شاپەرستەکان بە سەر کردایەتی (سرلشکر فیزالله زاهدی)و بە ڕێنمایی دەزگای سیخوڕیی (CIA)، بە ڕووداوێکی خەتەرناك و خاڵێکی وەرچەرخان لە مێژووی ئێرانی هاوچەرخدا دادەنرێت، چونکە بە سەرکەوتنی کودەتا و چەسپاندنی حکوومەتی زاهیدی، گورزێکی مەزن و جوڵانەوەی دیموکراتی ئێرانی کەوت و تووشی پاشەکشەیەکی سەر سووڕ هێنەری کرد، لە بەرامبەریشدا هێزە شاپەرستەکان بوژانەوە، ژیانی پارتایەتی و پەرلەمانتاری سەر لە نوێ لە ئێراندا پێچرایەوە و فەزایەکی سەرکوت و توندوتیژی بە جۆرێك لە وڵاتدا دەستپێکرد کە زەمینەی

دامەزراندنی دەوڵەتێکی دیکتاتۆری میلیتاریستی تۆتالیتێری لە ئێراندا ڕەخساند کە نزیکەی چارەکە سەدەیەکی خایاند، ئەو دەوڵەتەی تا دەهات زیاتر لە ڕووی سیاسی، سەربازی، ئابووری و فەرهەنگییەوە خۆی بەرەو بلۆکی سەرمایەداری جیهانی و ئەمریکا دەکوتا و بەرەو وابەستەیی دەڕۆیی (27).

لە ڕاستیدا حیزبی تودە لەم قۆناغەدا گیرۆدەی، چارەنووسێکی نالەبار و خەتەرناك هات، پاش سەرکوتنی کودەتا، قۆناغی سەرکوت و ڕاوەدونان تا ڕادەی ڕیشەکێشکردنی حیزب دەستپێکرد، دیارە تودە زێدەتر لە تێکڕای هێزە ئۆپۆزیسیۆنەکانی دیکەی ئێران وە بەر شاڵاوی ڕق و تۆڵەی حکوومەتی کودەتا و دەربار کەوت، پاش ئەوەی ڕژێمی شاهەنشاهی لە ڕێگای دەزگا هەواڵبەرەکانی فەرمانداری سەربازی لە تاران و بە یارمەتی دەزگای (CIA) هەواڵی ووردی لە سەر ڕێکخستنەکان و شوێنی نهێنی و ئەندامە چالاکەکانی حیزب چنگ کەوت، زنجیرەیەك شاڵاوی ڕاونان و گرتنی تودەییەکانی دەستپێکرد و لە نێوان ساڵانی 1953 ـ 1958 زیاتر ەل سێ هەزار کەسی لە کادر و ئەندامە چالاکەکانی حیزبی تودە گرت و ڕەوانەی زیندانە تاریك و شکەنجەخانەکانی کردن، کە هێندێك لەوانەی پلەی ڕێبەرایەتییان هەبوو،وەك (بهرامی، یزدی، علوی و شرمینی) (28).

مەزنترین گورز کە لەم قۆناغەدا حیزبی تودەی لە بناغەوە هەڵتەکاند، ئاشکرابوونی ڕێکخراوی سەربازی حیزب بوو لە ساڵی 1955 و گرتنی زیاتر لە حەفتا ئەفسەری پایە بەرزو پلە جیای تودەیی بوو لە سوپای ئێراندا، کە بەشێکی زۆریان لە لایەن دادگا سەربازییەکانەوە بە تاوانی خیانەت بە مەرگ سزادران و گوللە باران کران (29).

دیارە لە هەل و مەرجی شاڵاوی توند و پەلاماری بەرفراوانی لەو چەشنەدا، ئەو ئەندام و ڕێبەرانەی تودە کە تا ئەو دەمە لە ئێراندا مابوونەوە و دەستگیر نەکرابوون وەك (کیانوری، جودت..هتد) ناچار بوون ڕێگای شورەوی بگرنە بەر و لە ئێران بچنە دەر و تەواوی ڕێبەرایەتی تەسلیم بە (خسرو روزبە) بکەن، ئەو خسرەوەی پاش یەك دوو ساڵ کەوتە بەر پەلاماری پۆلیسی نهێنی شاهەنشاهی و دوای ئەوەی بە بریندارى دەستگیر کرا، لە ساڵی 1958دا گوللە باران کرا(30).

بەمجۆرە حیزبی تودە لە بەریەك هەڵوەشا و لە ئێران ڕیشەکێشکرا، ئەوانەشی پێشتر چووبوونە دەرەوە، لەگەڵ ڕێبەر و ئەندامە ڕاکردووەکانی پاش کودەتای ئابی 1953، لە مۆسکۆی پایتەختی یەکێتی شوورەوی یەکیان گرتەوە و بە ناوی حیزبی تودە درێژەیان بە کاری حیزبایەتی لە تاراوگەدا، ئەوانەی لە ساڵی 1959 بنکەیان گواستەوە بۆ شاری (لایپزیك)ی ئەلمانیای خۆر هەلات، بێ ئەوەی کاریگەرییەکی ئەوتۆیان لە سەر ڕووداوەکانی ئێران هەبێت.

هەر لێرەدا پێویستە بگوترێت کە حیزبی تودە لە پلنیۆمی یازدەهەمیدا لە ساڵی 1964، تووشی پەرتبوونێکی تر هات ، کە لە مێژووی حیزبدا بە (پەرتبوونی ماوییەکان) و مەزنترین جیابوونەوە دادەنرێت، کاتێك دوو ئەندامی چالاکی کۆمیتەی ناوەندی بە ناوی (احمد قاسمی، د.غلام حسینی فروتن) جیابوونەوەی خۆیان ڕاگەیاند و چوونە ئەورووپای خۆرئاوا و تەواوی ڕێکخراوە خوێندکارییە ئێرانییەکانی سەر بە تودەیان لە خۆیان کۆکردەوە و سەرەتا

(سازمانی انقلابی حزب توده/ ڕێکخراوی شۆڕشگێڕی حیزبی توده) و دواتر ڕێکخراوی توفان/ لافاو)یان دامەزراند (31).

ئەو ڕووداوانە کاردانەوەی خراپیان لە سەر باری ناڵەباری حیزبی توده لە تاراوگە بە جێهێڵا، پۆستی ڕێبەریش کە نزیکەی بیست ساڵێك بوو لە دەستی د.رادمنش دابوو، لە پلنیۆمی سیازدەهەمی حیزبدا لە ساڵی 1969 کەوتەوە دەست ایرج اسکندری، کە ئەویش پاش دە ساڵ واتە لە شوباتی 1979 دا بۆ نورالدین کیانوری بە جێهێڵا، ئەو کاتەی شۆڕشی گەلانی ئێران بۆ ڕوخانی ڕژێمی شاهەنشاهی لە گەرمەیدا بوو.

5/1/1 : لە ڕوخاندنی ڕژێمی شاهەنشاهیەوە بۆ گورزی گورچکبڕی کۆماری ئیسلامی. شوباتی 1979 ـ 1983

ئەم قۆناغە بە دوا قۆناغی ژیان و چالاکی سیاسی حیزبی توده دێتە ژماردن، کە سەرەتاکەی سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و ڕوخاندنی ڕژێمی شاهەنشاهی پەهلەوییە، و نێوەندەکەشی دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی و ململانێی هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییە جۆربە جۆرەکانی ئێرانییە لە پێناوی گرتنە دەستی دەسەڵاتی سیاسیدا ، و دوا بەشیشی چەسپاندنی دەسەڵاتی باڵی ئاخوندە بونیاد گەراکانی نێو دەزگای ئاینی ئێران و ڕاگەیاندنی دیکتاتۆرییەتی مەزهەبی و شاڵاوی لە ناکاو بەرفراوانی دەزگا سەرکوتگەرەکانی ڕژێمی ئیسلامییە بۆ سەر حیزبی توده و دەستگیر کردنی زیاتر لە هەزار ئەندامی ئەو حیزبەیە بە خودی (کیانوری) ڕێبەریشەوە.

لە ڕاستیدا بە سەر کەوتنی شۆڕش و ڕوخانی ڕژێمی دیکتاتۆری پەهلەوی، فەزایەکی ئازاد و ئاوەڵا لە ئێران هاتە ئارا، بەوەش ڕێبەرە ئاوارەکانی ئەورووپای خۆرهەڵاتی حیزبی توده هەل و مەرجی گەڕانەوەیان بۆ ڕەخسا، ئەوانەی کاتێك گەڕانەوە ئێران وێڕای ڕێکخراوێکی بچوکی نهێنی لە تاران کە بە ناوی (نوید) و لە لایەن (محمد مهدی پرتوی و (رحمان هاتفی) وە سەرپەرشتی دەکرا، تەشکیلات و نفوز و جەماوەرێکی دیاریکراویان نەبوو، بەڵام هەر زوو ڕێبەرایەتی ئەو حیزبە کەوتە خۆ کە سەر لە نوێ بە چەشنێکی ئاشکراو نهێنی، ڕێکخستنەکانیان زیندوو بکەنەوە و هەوڵبدەن پێگەیەکی کۆمەڵایەتییان لە نێو کۆمەڵگای ئێراندا هەبێت (32).

شایەنی باسە حیزبی توده بە پشتبەستن بە سیاسەتی لایەنگری و پشتگیری بێ قەید و شەرتی باڵی ڕادیکاڵی مەزهەبی، و بەستنی پەیوەندی توند وتۆڵ لەگەڵ شورەویدا، و هەوڵدان بۆ نەخشاندنی ڕووی شۆڕش وەك شۆڕشێکی دژی ئەمریکا و بلۆکی سەرمایەداری، توانی تا ڕادەیەك و بە شێوەیەکی کاتی شوێنی خۆی لە سەر شانۆی سیاسی وڵات بکاتەوە و وەك ئۆپۆزیسیۆنێکی وەفادار و یاسایی لە پێشەوەی خەتی (ئیمام)دا خۆ بنوێنێ، بێ ئەوەی حیسابێك بۆ ئەو ڕاستییە بکات کە باڵی ڕادیکاڵی مەزهەبی و حکوومەتی ویلایەتی فەقێ هەروا بە ئاسانی مەسەلەکانی ڕاگرتنی ئۆپۆزیسیۆن و وەفاداری حیزبێکی مارکسی و چوونە نێو بلۆکی سۆسیالیستی پێ هەرس ناکرێت، هەر بۆیە هێندێك نووسەر ناوی (سەمای مەرگ) یان لە سەر ئەم قۆناغەی ژیانی حیزبی توده و سەرجەم هێزە مارکسی و چەپەکانی ئێران داناوە (33)، ئەو مەرگەی کە لە سەرەتای بەهاری 1983دا بووە میوانی حیزبی

تودە، ئەویش پاش ئەوەی لە ناوەڕاستی ساڵی 1982دا (ڤلادیمیر کوزیچکین) دیپلۆماتی شورەوی و ئەفسەری (K.G.B)ی باڵیۆزخانەی شورەوی لە تاران، لە ڕێگای تورکیاوە پەنای بردە بەریتانیا، و لیستێکی ناوی سیخوڕەکانی یەکێتی شوەوی لە ئێراندا پێشکەش بە دەزگای هەواڵبەری (ئینتلجنس سێرڤایس)ی بەریتانیا کرد، کاربەدەستانی بەریتانیاش لە ڕێگای پاکستانەوە ئەو زانیاری و ناوانەیان خستە بەردەست دەسەڵاتدارانی کۆماری ئیسلامی، ئەو ڕژێمەی کە لە شوباتی ساڵی 1983دا، کتوپڕ گورزێکی گورچکبڕی سرەواندە حیزبی تودەو تا نیسانی ئەو ساڵە تەواوی ئەندام و ڕێبەرەکانی قۆڵبەست کردن و مەرگی دووبارە و هەتا هەتایی ئەو حیزبەی ڕاگەیاند (34).

بەمجۆرە حیزبی تودە کە دەتوانرێت وەك دایکی ڕێکخراوە مارکسی و چەپە ئۆپۆزیسیۆنەکانی ئێرانی هاوچەرخ دابنرێت و لە تێکڕایان بە تەمەنتر و نفوز دارتر بوو، لانی کەم لە قۆناغی یەکەم و سێیەمی مێژووی ژیانیدا، لە وەدەستهێنانی دەسەڵاتی سیاسی تەواو و فەرمانڕەوایی ئێران ناکام بوو، لە کاتێکدا هێزە ئۆپۆزیسیۆنەکانی دیکەی وەك: نیشتمانییە لیبراڵەکان یامەزهەبییەکانی زیاتر لە تودە بە ختیان لە حاکمییەت و گرتنە دەستی دەسەڵاتدا یار بوو.

باسی دووەم: بەشێك لە کەم و کورتییەکان و ئەو ڕەخنانەی لە حیزبی تودەی ئێران گیراون.

سەرەتاپێویستە ئاماژە بۆ ئەو ڕاستییە بکرێت، کە کەم ڕێکخراو و حیزبی سیاسی لە ئێراندا هەن ئەندازەی حیزبی تودە قسە لە سەر هەڵە و کەم و کورتییەکانیان کرابێت و مێژوو و تێکۆشان و هەڵوێست و ئاکار و کەسایەتی ڕێبەرەکانیان وەك تودە، بەر نەشتەری تیژی ڕەخنە گران درابێت، کە بەشێکی ئەوانە ، وێڕای دەزگا ڕاگەیاندنەکانی دەسەڵاتی حاکم و لایەنگرانیان، یان لە نێو هێز و گروپە ئۆپۆزیسیۆنە ئێرانییەکانن، یا خود کۆنە ئەندام و دۆستی دێرینی ئەو حیزبەبوون و پاشتر لە قۆناغە جیاوازەکانی ژیانی دواتری حیزبدا لێی جیابونەتەوە یان وازیان لێ هێناوە و لە سیاسەت دوور کەوتوونەتەوە. شایەنی باسە بەشێکی بەرچاوی نووسراوە ڕەخنە ئامێزەکان بۆ ئەو سەرکردە و ڕێبەرە پلەیەکانەی حیزب دەگەڕێتەوە کە پاش گرتنیان و هەڵوەشانەوەی حیزب وەك بیرەوەری و هەڵسەنگاندنی سیاسەتەکانی تودە و نیشاندانی هەڵوێستیان بڵاویان کردۆتەوە، هێندێکی دیکەشیان وەك (احسان طبری) تیۆریستەی حیزبی تودە لەوەشی تێپەڕاندووە و مەسەلەی ڕەخنە گرتن و باسکردنی کەم و کورتییەکانی حیزبی تودەی وەك پەشیماننامە و نەفرەتنامەیەك لە ڕابردوو و تێکۆشانی چەند ساڵەی بە چاپ گەیاندووە و تا توانیویەتی لە ڕیسوا کردنی پێشینەی خۆی و هاوڕێکانی و سیاسەت و هەڵوێستەکانی تودە بەرامبەر ڕووداوە مێژووییەکانی ئێران کەمتەرخەمی نەکردووە.

هەر حاڵ دەکرێت سەرەکیترین ئەو کەم و کورتی و ڕەخنانەی ئاراستەی حیزبی تودە کراون، بەم شێوەی خوارەوە بخرێنە بەر چاو:

1/2/1: وابەستە بوون بە شوورەوی و خولانەوە لە بازنەی بەرژەوەندییەکانی بلۆکی سۆسیالیستدا:

زۆربەی سەرچاوەکان لە سەر ئەوە کۆکن کە حیزبی تودەی ئێران بە درێژایی مێژووی هەڵسووڕانی وەك حیزبێکی سەربەخۆی چەپی نیشتمانی نە جوڵاوەتەوە و چالاکییەکانی لە پێناو پشتگیری و لایەنگریکردنی بەرژەوەندی و سیاسەتەکانی ڕۆژی یەکێتی شورەوی لە ئێران و ناوچەکەدا بووە، بە جۆرێك ئەو حیزبە بە تەواوی تەسلیمی ئیرادەی ئەنتەرناسیونالیزمی کۆمۆنیست (کۆمێنترن) بووە و وەك ئامرازێکی دەستی ئەو زلهێزە لە ئێراندا هەڵسووڕاوە،ئەوەش زیاتر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە حیزبی تودە لە قۆناغی حوکم و باڵادەستی ستالینییەتدا تروکاوە و لەو ڕووەوە چ وەك حیزبێکی کۆمۆنیستی دەورانی ستالین کە دەبوایە گوێڕایەڵی پارتی کۆمۆنیستی شورەوی بێت و پەیوەندی توندوتۆڵی لەگەڵیدا هەبێت، یا خود لە ڕێگای بەشێك لەو ڕێبەرە تودەییانەی وەك (کامبحش و کیانوری...هتد) کە پەیوەندی راستەوخۆو ژێر بە ژێریان لەگەڵ دیپلۆمات و دەزگا هەواڵبەرو سیخوڕییەکانی یەکێتی شورەویدا هەبوون، مەسەلەیەکی وا کە خودی ئەو ڕێبەرانە بە شێوەیەك لە شێوەکان رادەیەکی دانیان پیاناوە و لە بایەخداران شاراوە نییە.

شایەنی باسە وابەستەیی حیزبی تودە بە یەکێتی شورەوییەوە لە قۆناغی هەڵاتنی ڕێبەرانی ئەو حیزبە لە ئێرانەوە بۆ شورەوی و مانەوەی چەند ساڵەیان لە ئەوروپای خۆرهەڵات بە ڕادیەکی بەرچاو توندتر بوو، دیارە لە تەواوی مێژووی پڕ هەوراز و نشێوی حیزبی تودەدا چەندین نموونەی زەق بەرچاو دەکەون کە ئەو ڕاستییەی سەرەوە بسەلمێنێت لەوانە: ڕێگرتن لە مانگرتنە کرێکارییەکانی کارگە وکۆمپانیاکانی شارەکانی باشووری ئێران لە سەرەتای ساڵەکانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، بادانەوەی سەدو هەشتا پلەی فراکسیۆنی تودە لە مەجلیسی چواردەهەمدا و لایەنگری لە بەخشینی ئیمتیازی نەوتی ئێران بە شورەوی و خۆپیشاندان دژی حکوومەتی (ساعد) کە ئامادە نەبوو داواکانی شاندەکەی شورەوی بە سەرۆکایەتی (کافترارزادە) لەو بارەیەوە بسەلمێنێت، هەروەها دژایەتیکردنی ئەمەریکا و گەرمکردنی پێش وەختی پەلاماری پڕۆ پاگندەیی لە کاتێکدا بزووتنەوەی نیشتمانی دیموکراتی ئێرانی لەگەڵ بەریتانیادا سەنگەریان لێکتر گرتبوو، جگە لە دژایەتیکردنی توندی هێزە مارکسییە ماوییەکان، یان ئەو هێزە چەپ و ئازادیخوازانەی ئامادە نەبوون وەك تودە جڵەوی خۆیان لە دەستی کاربەدەستانی شورەوی بنێن و لە بازنەی بەرژەوەندییەکانی ڕۆژی شورەویدا نەدەخولانەوە و ڕەخنەیان لە شورەوی دەگرت (35).

شایەنی باسە بیرەوەرییەکانی سەرانی حیزبی تودە بە ئاشکرا ڕاستی وابەستەیی بێ قەیدو شەرتی ئەو حیزبەمان بە یەکێتی شورەوییەوە دەخەنە بەر چاو، لەو بارەیەوە تێوریستەی چواردەیەی حیزبی تودە (احسان طبری) لە بیرەوەرییەکانیدا حیزبی تودە بە حیزبێکی بێگانە پەرەستی جاسووسپەروەر، و ئامرازی دەستی کۆمێنترن، و نۆکەری یەکێتی شورەوی لە ئێراندا دەناسێنێت و لە یەکێك لە لاپەڕەکانیدا نوسیویە "حیزبی تودە ئەنتەرناسیونالیزم و سۆڤێتیزمی واتە شورەوی پەرەستی بە یەك شت دەزانی و دەیگوت: هەر کارێکی دژی شورەوی کارێکی دژی کۆمۆنیزمە"(36). هەروەها کاتێك باسی پەلاماری کۆماری ئیسلامی بۆ سەر حیزب و گرتن و هێنانە سەر شاشەی تەلەفیزۆنی ئێرانی سەر کردە تودەییەکان بە تاوانی جاسوسی بۆ شورەوی دەکات دەڵێت "حیزبی

شەیتان (مەبەستی تودەیە/ل) سەرئەنجام ڕووی ڕاستە قینەی خۆی بۆ تێکڕای خەڵکی ئیران و جیهان ئاشکرا کرد (مەبەستی سیخوڕییە بۆ شورەوی ــ ل)" (37).

هەروەها (فريدون كشاورز) کە ئەندامێکی دیکەی ڕێبەرایەتی حیزبی تودە بووە دان بە ڕاستییەدا دەنێت و باس لەوە دەکات کە پارتی کۆمۆنیستی شورەوی ئەو هەلەیان بە خراپی قۆزستۆتەوە کە زۆرینەی ئەندامانی حیزبی تودە بڕوایەکی پتەویان بە ئەنتەرناسیونالیزم هەبووە، تا ئەو ڕادەیەی بە کریگرتە و سیخوڕانی خۆیان بە سەر حیزبدا سەپاندووە و "ئەوانەی گەیشتنە پلە باڵاکانی حیزب و هێدی هێدی حیزبی تودەی ئێرانیان گۆڕی بۆ ئامرازێکی وەدیهاتنی سیاسەتەکانی شورەوی"(38) دیارە گەر لە نوسینەکانی (خليل ملكى و ايرج اسكندرى) و ڕێبەرانی دیکەی حیزبی تودە بڕوانین زۆر زیاتر سەبارەت بە وابەستەیی ئەو حیزبە بۆ شورەوی بەر چاو دەکەوێت(39).
ڕاستییەکی بەو چەشنە کە سەرچاوەی ڕاستەقینەی زۆربەی کەم و کورتییەکانی دیکەی حیزبی تودە بوو.

2/1/1: ڕاڤە کردنی چەواشەکارانە و گرتنە بەری هەڵوێستی چەوت لە حاست جوڵانەوەی دیموکراتی ئێراندا.

یەکێك لە توندترینی ئەو ڕەخنانەی ئاراستەی حیزبی تودەی ئێران کراون، بریتییە لە هەڵنەسەنگاندنێکی واقیعبینانەی بۆ ڕووداوە چارەنووسسازەکانی ئێران لە کاتی خۆیدا و گرتنە بەری سیاسەتێکی ئوپۆرتۆنیستی و چەواشەکارانە و هەڵویستی چەوت وناشۆڕشگێڕانە لە حاست خەباتی ئازادیخوازی و دیموکراتی گەلانی ئێران و دژی یکتاتۆری و نفوزی بێگانە لە وڵاتدا، کە ئاکامەکەی بە زیانێکی مەزن بۆ ئەوخەباتە کۆتایی هاتووە و ئاوی بە ئاشی ڕژێمە دیکتاتۆر وسەرکوتکەرەکانی ئێراندا کردووە، بۆ نموونە:

1 /2/2/1: زەمینە خۆشکردنی بۆ (قوام السلطنه)ی فریودەر

ئاشکرایە حیزبی تودە بە درێژایی تەمەنی و بە تایبەتی لە ساڵەکانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، لە کلاوڕۆژنەی قازانج وبەرژەوەندییەکانی شورەوییەوە، ڕووداوەکانی هەڵسەنگاندووە و هەڵوێستی لێگرتوون، هەربۆیە کاتێك مەسەلەی جوڵانەوەی نەتەوەیی گەلانی غەیرە فارس، بە تایبەتی لە کوردستان وئازەربایجان بە دامەزراندنی دەسەڵاتی میللی خۆیان هەنگاوێکی مەزن چونە پێش، و پێویستی ئەوە لە بەردەمدا بوو، کە لەگەڵ جوڵانە وەی دیموکراتی سەراسەری ئاوێتە بکرێن و زەمینەی دیموکراتیزەکردنی ئێران بڕەخسێنرێت، ئەو کاتە حیزبی تودە لە سۆنگەی شورەو یخوازی و بێ ئەزمونی و هەڵنەسەنگاندنی ڕەهەندە ڕاستەقینەکانی مەسەلەکان، سیاسەتێکی چەوت و مانۆڕێکی سەرە ڕۆیانەی گرتەبەر، ئەویش بە چەواشەکردنی هێزە دیموکراتخوازەکانی ئێران و کۆکردنەوەیان بوو لە بەرەیەکدا بە ناوی (جبهه مؤتلفه احزاب ازاديخواه) و تەسلیمکردنی جڵەوی ئەو بەرەیە بوو بە فێڵبازترین و بێگانە پەرەسترین و کۆنەپەرەستترین سیاسەتەکاری ئێران واتە (قوام السلطنة).

شایەنی باسە قوام وەك پاداش و بۆ فریوکاری، سەرەتا سێ کورسی وەزارتەکانی حکوومەتەکەی بە سێ ئەندامی هەلپەرەستی ڕێبەرایەتی حیزبی تودە بەخشی، و مانۆڕێکی ڕیاکارانەی گرتە بەر تا خۆی وەك ئازادیخوازێکی شورەویخوازی ڕاستەقینە بێنیتە بەرچاو، ئەوەش زەمینەی چوونە دەرەوەی هێزەکانی شورەوی لە ئێران و ڕوخاندنی هەر دوو حکوومەتی کوردستان و ئازەربایجان، و گەڕانەوەی لەشکری شاهەنشاهی بۆ ناوچە ئازادەکانی ئێران ڕەخساندەوە وگورزی توند لە جوڵانەوەی ئازادیخوازی گەلانی ئێران وەشێنرا، مەسەلەیەکی وا کە خودی کیانووری لە بیرەوەرییەکانیدا بە داخێکی زۆرەوە باسی لێوە دەکات و بە هەڵەیەکی مەزنی دادەنێ لە مێژووی حیزبی تودە دا (40).

2/2/2/1: هەڵوێست لە خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران و حکوومەتی بەرەی نیشتمانی

وەك دەزانرێت جوڵانەوەی دیموکراتی نیشتمانی ئێرانی لە کۆتایی چلەکانی سەدەی بیستەم و سەرەتای پەنجاکانیدا بوژانەوەیەکی خێرای بە خۆوە بینی، بە جۆرێك پاشەکشەی بە دەربار و هێزە شاپەرەستەکان لە وڵاتتدا کرد و بۆ ڕیشە کێشکردنی نفوزی سیاسی و ئابووری پیرە ئیسیعماری بەریتانیا کەوتە خۆ، و توانی دەسەڵات بگرێتە دەست و دروشمی (خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران) بکاتە دروشمێکی جەماوەری، حیزبی تودە کە هەڵوێستێکی نادروستیان دژی بەرەی نیشتمانی و د. مصدق و دروشمی خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران گرتەبەر، گیروگرفتێکی گەورەیان خستە بەردەم جوڵانەوەی دیموکراتی نیشتمانی، و بەوەش بەشێکی مەزنی لێپرسراوێتیان سەبارەت بە شکستی جوڵانەوەکە لەو قۆناغە دا و سەرکەوتنی کودەتای 19ی ئابی 1953ی شاپەرەستەکان کەوتە سەر شان.

شایەنی باسە حیزبی تودە لە کلاوڕۆژنەی ئەو باوەڕەی کە کۆمۆنیستە شورەوییەکان قسەیان لێوە دەکرد، گوایە چینی بۆرجوا لە خەباتی گەلانی کۆلۆنی و نیمچە کۆلۆنیدا پشتی لە دروشمی دیموکراسی وەرگێڕاوە و مەبەستێکی وا تەنیا لە ڕێگای ئینتەر ناسیۆنالیزمی پرۆلیتاریاوە ئەگەری سەرکەوتنی دەبێت، لێرەوە بەرەی نیشتمانییان بە جەریانێکی پەیوەست بە چینی بۆرجوا و موڵکداری لیبراڵ دەدایە قەڵەم، کە تێکۆشانی سرۆشتێکی ریفۆرمیستانەی چەواشە کارانەی هەیە و دەیەوێت بە پشتبەستن بە ئیمپریالیزمی ئەمەریکا شوێنێکی لە دەسەڵاتدا چنگ کەوێت و لە بنەڕەتدا کار بۆ چەسپاندنی نفوز و بەرژەوەندییەکانی ئەمەریکا لە ئێراندا دەکات. هەر بۆیە حیزبی تودە لە تەواوی ئۆرگان و بڵاوکراوەکانی خۆیدا ناوی (بەرەی ئیمپریالیستی)، (بەرەی دژی میللی) و (نۆکەرانی ڕیسوای ئیسیعماری) لە جیاتی بەرەی نیشتمانی بە کار هێناو بە سووك ترین شێوە نێوی ڕێبەرەکانی دەبردن و، لەقاودانی دروشمەکانی بەرەی نیشتمانی وهەوڵدان بۆ دوورخستنەوەی جەماوەر لەو بەرەیەی لەم قۆناغەدا کردبووە ئەرکی پلەیەکی خۆی (41).

حیزبی تودە هەوڵی دەدا واله خەڵك بگەیەنێت، کە دروشمی خۆماڵیکردنی نەوت دروشمێکی فریودەرانەیە لە لایەن بەرەی نیشتمانییە بەرز کراوەتەوە، و لە کاتێکدا حکوومەتێکی دیموکراتیکی شورەوی دۆست لە ئێراندا دەسەڵاتدار نەبێت، وەدیهاتنێکی ڕاستەقینەی دروشمێکی وا ئیمکانی نابێت، لە بەر ئەوە حیزبی تودە لە بەرامبەر ئەو دروشمەی بەرەی نیشتمانیدا، دروشمی (ڕەتکردنەوەی بێ قەید و شەرتی ئیمتیازی نەوتی باشور) هەڵبڕیبوو (42).

دەبێ بگوترێت، ویڕای ئەوهەڵوێسته سەرسەختەی حیزبی توده دژی بەرەی نیشتمانی و بزووتنەوەی خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران، کەچی ئەو بزووتنەوەیە تا دەهات زیاتر فراوانتر و جەماوەری تر خۆی دەنواند ولە ئامانجەکانی نزیك دەکەوتەوە، بە چەشنێکی وا پاشەکشەیەکی کاتی بە دەربار و هێزە شاپەرەستەکان و کۆمپانیای نەوتی ئێرانی ــ ئینگلیزی کرد و هەنگاوی بەرەو دیموکراتیزە کردنی ئێران دەهاوێشت (43).

لە هەل و مەرجێکی بەو جۆرە و پاش بە فیڕۆدانی کاتێکی زۆر، ئینجا حیزبی توده سەد وەشتا پلە لە هەڵوێستی پێشووی بایداوەو کەوتە لایەنگری بەرەی نیشتمانی، و زۆربەی کات جەماوەری خۆی بۆ پشتگیری مصدق دەڕژانە سەر شەقامەکان و لەگەڵ پۆلیس وهێزە شاپەرەستەکاندا ڕووبەڕوو بوونەوەی خوێناوی دەقەوماند، جگە لەوەی دروشمی قەبە و توندڕوانەی ناوەختی وەك: دابەشکردنی بێ بیمەی زەوی موڵکداران بە سەر جوتیاران، دامەزراندنی کۆمارێکی دیموکراتێکی گەلی، میللەتی ئێران کودەتا بە دژە کودەتا وەڵام دەداتەوە...هتد یان بەرز دەکردەوە و ئاکاری ئانارشیستانە و ئۆپۆرتۆنیستانەیان ڕۆڵی لە ئاڵۆز کردنی بارودۆخەدا دەبینی (44).
کەچی لە ڕۆژی کودەتاکەی زاهدی و ڕوخانی حکوومەتی مصدق دا، وێڕای ئەوەی حیزبی توده لە توانایەکی جەماوەری مەزن و ڕێکخراوێکی تۆکمەی سەربازی بەرخورداربوو، نەك هەر دژە کردەوەیەکیان بەرامبەر کودەتا و پیلانی شاپەرەستەکان لێ نەبینرا، بگرە ئەندام ولایەنگرانیشیان لە ماڵ نەهاتنە دەر، ئەوەشی قسەیان لێدەکرد گوایە لە (20)ی ئابدا بزووتنەوەیەکی سیاسی و چەکداری و ڕێکخراوەیی بەرفراوان بە دژی کودەتا دەستپێدەکا، درۆ دەرچوو، پاساویشیان بۆ ئەو مەسەلەیە ئەوە بوو "ئەگەر کارێکی چەکدارانەمان کرابا، شکست و سەرکوت توندتر بە بوون و پێشقەڕە و لانمان بێ ئامادە باشییەکی گشتی لە ڕووبەڕووبوونەوەیەکی نابەرامبەردا لە دەست دەدا" (45)!!.

پاشتریش حیزبی توده لە بڵاوکراوەیەکدا بە ناوی (درباره 28ی مرداد) کە ڕۆژی کودەتاکەیە، هەوڵی دابوو لە سایەی لێکدانەوەیەکی ستالینی بۆ شۆڕشی دژی ئیمپریالیستی گەلانی جیهانی سێ، گوایە لەو شۆڕشانەدا ڕێبەرایەتی لە ئەستۆی چینی بورجوایە، ئۆباڵی هەر بەرپرسیارییەکی شکستی جوڵانەوەی دیموکراتی نیشتمانی ئێران لە ئەستۆی خۆیان داماڵن و هەمووی بهاوێنە سەرشانی بەرەی نیشتمانی و مصدق (46).ئەو جولانەوەیەی لە دەورانی شۆڕشی مەشرووتە خوازییەوە دەرفەتی بەو شێوەیە گونجاوی لە ئێراندا بۆ نەڕەخسا بوو.

3/2/2/1: حیزبی توده و دامەزراندنی ڕژێمێکی تیۆکراتی لە ئێران.

بە سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و ڕوخانی ڕژێمی شاهەنشاهی لە شوباتی ساڵی 1979دا، هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ئێران لە پێناو پڕکردنەوەی بۆشایی سیاسی و گرتنە دەستی دەسەڵات لە ململانێیەکی توندا بوون، تێکڕای مەسەلەکەش بەو ئاقارەدا دەڕۆیی کە باڵی ڕادیکاڵی مەزهەبی و ئاخوندە بونیاد گەراکان بەرابەری (خمینی) لە پەیجوی پێکهێنانی حکوومەتێکی تیۆکراتی پاوانخواز و دەرپەڕاندنی تێکڕای هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی دیکەی ئێران بوون لە سەرشانۆی سیاسی وڵات، بە تایبەتی هێزە لیبراڵ و چەپ و سیکۆلارەکان (47).

حیزبی توده لەم قۆناغە چارەنووسسازەشدا سیاسەت و هەڵوێستێكی هێندە چەوت و نالەباری گرتەبەر كەنەك هەر ڕۆڵێكی خەتەرناكی لە باربردنی شۆڕش وبەلاڕێردنیدا دیت، بەڵكوو سەرخۆشی پێوە خوارد، ئەویش بە پشتكردنە نێوەرۆكی سیكۆلاری هەر حیزبێكی ماركسی و چەپی ئەم حیهانە و بوونە ماسكی هێزێكی مەزهەبی و ڕێگا خۆشكردن بۆ دامەزراندنی ڕژێمێكی تیۆكراتی لە ئێراندا.

حیزبی تودە لە سایەی بیرۆكەی (راه رشد غیر سرمایداری/ رێگای گەشەكردنی ناسەرمایەداری) دا پێی وابوو ئێران لە قۆناغی شۆڕشی دیموكراتیكە و دەبێ پشتگیری بێ قەید وشەرتی ڕێبەرایەتی شۆڕشەكە بكرێت كە نوێنەری چینی بۆرجوای نێوەنجی و شۆڕشگێڕە و لە ڕێگای پەیوەندی توند و تۆڵ لەگەڵ یەكێتی شورەوی و بلۆكی سۆسیالیستی جیهانیدا، دەتوانرێت شۆڕشی سۆسیالیستی لە ئێراندا وەدی بهێنرێت (48). ئەوەش هۆكاری ئەوە بوو حیزبی تودە هەر لە سەرەتاوە لێكدانەوەیەكی نازانستیانە و كوێرانەی لە مەڕ شۆڕشەكە و ماهییەتی باڵی ڕادیكاڵی مەزهەبی هەبوو، تێكڕای هەڵوێستە چەوتەكانیش لێرەوە سەرچاوەیان دەگرت.

كیانوری سكرتێری یەكەمی حیزب و ئاراستەكەری سیاسەتەكانی تودە، لەم قۆناغەدا پێی وا بوو ڕێبەرایەتی ئاخوندی و باڵی توندڕەوی مەزهەبی لە ڕووی چینایەتیەوە بەشێك نین لە بۆرجوای مەزن و موڵكدارە گەورەكان و پەیوەستیكیان بە هێزە كۆمپرادۆرەكانی ئێرانەوە نییە، بەڵكوو ئەوانە نوێنەری راستەقینەی زەحمەتكێشان و بورجوای شار و سەرمایەداری بچووك و ناوەندین، و هەوڵەكانیان بۆ ڕاوەدوونانی پیاوان و لایەنگرانی ڕژێمی شاهەنشاهی و دەست بە سەرا گرتن و تاڵانكردنی موڵك و ماڵیان، هەروەها بانگەواز كردن بۆ ڕزگاری لانەوازنی جیهان و هەڵبڕینی خەبات دژی ئەمەریكا و ئیمپریالیستی ڕۆژئاوا بەسن بۆ سەلماندنی ئەو دیدە (49).

كیانووری بێ ئەوەی ڕێزێك بۆ سیكۆلار بوونی كۆمۆنیزم و هەر ڕێكخراوێكی ماركسی لە جیهاندا دابنێ، بە چاولێكەری (ڤلادیمیر ونیوگرادۆڤ)ی سەفیری شورەوی لە ئێران كە لێرەو لەوێ ڕایدەگەیاند "شۆڕشی موستەزعەفینی خومەینی هەمان شۆڕشی پرۆلتاریایە كە ماركس پێشبینی كردووە" (50).

دەیگوت "زۆر ئاسایی دێتە پێش چاو ئەگەر گروپێك مەزهەبی بن و ماركسی ـ لێنینی نەبن، بەڵام هاوكات و بە پراكتیك لە خزمەت چینە زەحمەتكێشەكان و وەدیهێنانی ئامانجەكانیاندا بن"(51).

شایەنی باسە حیزبی تودە ئەو باوەڕەی لا دروست ببوو، كە شۆڕشی گەلانی ئێران بە ڕێبەرایەتی خومەینی و باڵی توندڕەوی مەزهەبی دەتوانێت لە دژایەتیكردنی كۆنەپەرەستی نێو خۆی وا بەستەی ئیمپریالیزم هەنگاوی مەزن بهاوێت و سەربەخۆیی سیاسی و ئازادی نیشتمانی وەدی بهێنێ، ئەو ڕێبەرایەتییەی كە بۆ سەرخستنی شۆڕش و وەدیهێنانی ئامانجەكانی لە ئایندەدا جگە لە نزیكبوونەوە لە شورەوی و پەیوەست بوون بە بلۆكی سۆسیالیستی جیهانییەوە پەناگاو چارەیەكی دیكەی نابێت، دیارە حیزبی تودە خۆی بە زەمینە ڕەخسێنەر و ڕێگە خۆشكەری ئەو ئایندەیە دەزانی و یەكێتی شورەویشی بە دۆستی ستراتیژی وەدیهاتنی بیرۆكەی گەشەكردنی ناسەرمایەداری ئێران بەرەو سۆسیالیزم دەدایە قەڵەم، بۆ ئەوەش دروشمی (تشبیت، تحمیق و گسترش انقلاب/ چەسپاندن، قوڵكردنەوە و پەرەپێدانی شۆڕش)ی هەڵبڕیبوو(52).

لێرەوە حیزبی تودە هەر لە سەرەتا و پشتگیری بێ قەید و شەرتی خۆی بۆ باڵی مەزهەبی توندڕەو ڕایگەیاند و ڕۆڵێکی پڕۆپاگندەی بەرچاوی لە هاندانی زەحمەتکێشان و چەواشەکردنی کۆمەڵانی خەڵك دا هەبوو، تادەنگ بۆ ڕژێمێکی تیۆکراتی و دەستورێکی مەزهەبی لە ئێراندا بدەن و لە ڕیگای ئۆرگان و بڵاوکراوەکانییەوە هێرشی توندی دەکردە سەر مەزهەبی لیبراڵ و نیشتمانییە دیموکراتخواز و چەپەکانی ئێران و تێکڕای ئەو ڕێکخراوانەی ئامادە نەبوون لە پشتی ئیمامی خومەینی یەوە بۆ دژایەتیکردنی ئیمپریالیزم و چەسپاندنی سوسیالیزم لە ئێراندا سەنگەر بگرن (53).

حیزبی تودە ئەو هێزانەی دەرەوەی خەتی ئیمام بە (جبهه متحد زد انقلاب/ بەرەی یەکگرتووی دژی شۆڕش) نێوزەد دەکرد وهەوڵیدا لە بەرامبەریاندا (جبهه متحد خلق/ بەرەی یەکگرتووی گەل) و (اتحاد همەنیروهای زد امپریالیستی/ یەکێتی هەموو هێزەکانی دژی ئیمپریالیستی) بۆ لایەنگری و پاڵپشتی ڕژێمی خومەینی دابمەرزێنێت (54).

لە ڕاستیدا حیزبی تودە کە ڕۆڵی حیزبێکی بەر هەڵستکاری وەفادار ویاسایی دبینی، وێڕای ئەوەی ئاکاری توندڕەوانە وسەرەڕۆیانەی دەسەڵاتدارانی ڕژێمی نوێی پاساو دەدا و بە کاری شۆڕشگێڕانە و دژی ئیمپریالیستیانەی نێوزد دەکردن، لە پەیجوی ئەوەشدا بوو درز بکاتە نێو ڕێکخراوە چەپەکانی دیکەی ئێران و لەو ڕێگایەوە بیانهێنێتە خەتەوە و لایەنگر بۆ سیاسەتەکانی بدۆزێتەوە، یا خود هانی پەرت بوون و جیابوونەوە لە نێو ئەو ڕێکخراوانە بدات و ئەوانە بگرێتە خۆی کە هاودیدی حیزبی تودەن و ڕێگای ناسەرمایەداری گەشە سەندییان بەڕێبەرایەتی ئیمام قبووڵە.

لەوەش بترازێ، دەمێکی ڕژێمی کۆماری ئیسلامی لە هێزە ئازادیخوازە لیبراڵ و چەپ و کۆمۆنیستەکان ڕاپەڕی و هەموویانی لە سەرشانۆی سیاسی وەدەرناو شاڵاوی سەرکوتی بردنە سەر و کەوتە پاوانکردنی دەسەڵاتی وڵات، حیزبی تودە وێڕای پشتگیریکردنی هەنگاوەکانی ڕژێم، تێدەکۆشا لە ڕێگای جاسووسکانییەوە زانیاری تەواو لە سەر ئەو ڕێکخراوانە، بیروباوەڕیان، لایەنگر و ئەندامانیان، سەرچاوەی یارمەتی و جۆری چەکیان...هتد، کۆیکاتەوە بیخاتە بەردەست دەزگا سەر کوتکەرەکانی ڕژێمی نوێ، بگرە لە هێندێك شۆنیشدا، حیزبی تودە بە پراکتیك ڕاستەوخۆ لە سەرکوتکردنی ئەو هێزانەدا بەشداربوو، ئەوەش مەسەلەیەکە پێشتر لە هیچ جێگایەك و لە مێژووی ئێراندا نەدیتراوە کە ڕێکخراوێکی مارکسی ببێتە هاوکاری و پاڵپشتی ڕژێمێکی مەزهەبی بۆ سەرکوتکردنی هێزە کۆمۆنیست و چەپەکانی ئەو وڵاتە.

هەر بۆیە ڕێکخراوێکی مارکسی ئێرانی سەبارەت بەم هەڵوێستەی حیزبی تودە لەم قۆناغەدا نووسیویە:
"حیزبی تودەی ئێران..... کە تا ئەم قۆناغە لە ژێر پەردەی ئەنترناسیۆنالیزمی پرولیتری دا و ئەوەی کە لە چەرخی تێپەرین لە سەرمایەداریەوە بۆ سوسیالیزم وردە بورجوازی ناوەرۆکی کی نویی گرتووە و ئیسلامی یان بە "شۆڕشگێڕ و دژی ئیمپریالیست" دایە قەڵەم و لایەنگری یان لێ کرد، ئەم هەلپەرستانە.... بە ڕەچاو کردنی

ڕێبازێکی ڕیفۆرمێستی ودژی شۆڕشانە، بەڕاشکاوی و بە کردەوە دەستیان خستە ناو دەستی ئۆرگانە سەر کوتگەرەکانی حکوومەتەوە و بە جاسووسی کردن بۆ کۆماری ئیسلامی و بە چەوتی کێشان و هەڵداشتی بەشێك لە هێزی چەپ، یاریدەدەر و سەلمێنەری سەرکوتی دڕندانە و دژی ئینسانی کۆماری ئیسلامی بوون، کرێکاران و زەحمەتکێشانی ئێران هیچ کات خەیانەتی ئەم ڕێکخراوە لە دەورەی سەرکوتی فاشیستانەی حکوومەتی ئیسلامیدا لە بیر ناکەن"(55).

3/2/1: حیزبی تودە و ساواکی بوون

کاتێك لە سەر ڕێبەرایەتی حیزبی تودە قسە بکرێت راستییەك هەیە پێویستە بدرکێنرێت ئەویش ئەوەیە، بە بەراورد کردنی ڕێبەرایەتی ئەوحیزبە لەگەڵ زۆر حیزبە کۆمۆنیستەکانی ناوچەکانی دیکەی خۆرهەلأتی ناوەراستدا، ئەندامەکانی ڕێبەرایەتی تودە زیاتر لەو لاوە خوێندەوارە فارسانە پێکهاتبوون کە لە بنەماڵەی داراو بووە چاویان هەڵهێنابوو،وبە نازیش پەروەردە کرابوون و تالیٚ و سوێری ژیانیان نەچێشتبوو،هەر بۆیە ئەوانە زۆرکەمتر لە ئەندامە ئاساییەکانیان ئامادگی قوربانی و بەرگە گرتنی هەل ومەرجە نائاساییەکان و ڕووبەڕووبونەوەی قۆناغە سەخت و پڕ نەهامەتییەکانی ژیانی حیزبیان هەبوو، ئەوانە ئامادەبوون بۆ پاراستنی گیانی خۆیان ومانەوەیان بە ئاسانی پشت لە بیر و باوەر و ڕەوشتی حیزبایەتی بکەن و لەژێر فشاری دەزگا سەرکوتەکەرەکانی رژێمدا بە ئاسانی تەسلیمی خواستەکانی بن و ئامادەیی هاوکاری و جاسوسیکردن بن.

دیارە پاش کودەتای 19ی ئابی 1953 و گرتنی بەشێك لە ڕێبەرایەتی حیزبی تودە لە لایەن فەرمانداری نیزامی تاران، کەسانی وەك (محمد بهرامی، نادر شرمینی، امان الله قریشی و دوکتور مرتضی یزدی) بۆ رزگار کردنی گیانی خۆیان ئامادەی هاوکاری تەواو بوون (56)، پاش ئەوەش کە ئەو فەرمانداریيە لە ژێر سەرپەرەشتی تەیمور بەختیاردا ناوەکەی لە ساڵی 1957دا گۆڕدرا بۆ (ساواك) واتە (سازمان امنیت و اطلاعات کشور/ ڕێکخراوی ئاسایش و هەواڵ کۆکردنەوەی وڵات) وبووە ترسناکترین و بەدناو ترین دەزگای سەرکوت و تۆقاندن لە جیهاندا و ئەرکی یەکەمی ببووە ڕاوەدونان و گرتن و لێدانی هێزە ئۆپۆزیسۆنەکان، بە تایبەتی حیزبی تودە و ئەندامانی (57)، ئەم ڕێکخراوە بە درێژایی شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو چەندەها کەسایەتی ناسراوی تودەیی وەك (ارسلان پوریا، متقی، قدرت الله نادری، برادەران یزدی (حسین و فریدون) و عباس علی شهریاری) کڕی و لە ڕێگای ئەوانەوە توانیویەتی نەك هەر ئەندامانی حیزبی وەك (خسرو روزبە، محمد حسین معضوم زادە، حسین رزمی، پرویز حکمت جو) بخاتە ڕاوەوە و گوللەباران و بیٚ سەرو شوێنیان کات، بەڵکوو کۆنترۆڵی تەواوی چالاکییەکانی حیزبی تودەشیان لە ئێران کرد و بەویست و قازانجی خۆیان ئاراستەیان دەکرد، بە تایبەتی ڕۆڵیٚ بەر چاوی شهریاری لەو بوارەدا ئاشکرایە، ناوبراو دۆستی نزیك و جێی باوەڕی پلەیەکی د. رادمنیشی سکرتێری یەکەمی حیزب و بەرپرسی یەکەمی کۆمیتەی تاران و تێکڕای ڕێکخراوە هەرێمییەکانی تودە بوو لە نێو ئێراندا. مەسەلەیەکی وا کە زیاتر چالاکییەکانی حیزبی لە ئێراندا ئیفلیج دەکرد و تۆوی بیٚ بڕوای لە دڵی ئەندام و لایەنگرانی حیزبدا سەوز دەکرد (58).

4/2/1 : کەم و کوورپییە خۆییەکان

1/4/2/1: فراکسیۆنگەرایی و دووبەرەکی

ئاشکرایە حیزبی تودە بە درێژایی مێژووی خۆی به دەست دیاردەی فراکسیۆنگەرایی و دووبەرەکی سەختی ڕیزەکانییەوە ناڵاندوویەتی، کە جیاوازی بیرو ئایدیا فاکتەرێکی لاوازی ئەو دووبەرەکییە پێکدێنێت و مەسەلەکانی رق و کینە تۆزی شەخسی و ململانێی نابەجێ و ئاکاری پاشقولگرانە و خۆبردنە پێشەوە بۆ وەرگرتنی پۆستی ڕێبەرایەتی سەرچاوە سەرەکییەکەی بوون، شایەنی باسە ڕێبەرایەتی ئەو حیزبە هەر ل سەرەتای دامەزراندنییەوە بۆ سێ باڵی جیاواز دابەش ببوو، باڵی راستڕەو کە (خلیل ملکی، انور خامه، محمد رضا قده و عباس نراقی) نوێنەرایەتییان دەکرد و ساڵی 1947 لە تودە جیابوونەوە و ڕەوتێکی سۆسیال دیموکراتیان گرتەبەر و (حزب سوسیالیست)یان پێکهێنا، باڵی مەیانەڕەو کە (ایرج اسکندری، د. رادمنش، فریدون کشاورز، نادر شرمینی، حسین جودت و مرتضی یزدی) بوون، لەگەڵ باڵی توندڕەو و بە نوێنەرایەتی (کامبخش، کیانوری، طبری، احمد قاسمی، غلامحسین فروتن) (59).

دووباڵی دوواییان واتە میانەڕەو و توندڕەو، بە درێژایی تەمەنی حیزبی تودە، بە تایبەتی لە تاراوگە، لە ناکۆکی و دووبەرەکییە توندوتیژی لە ئاشتی نەهاتوودا بوون، بێ لەوەی کە پاش گرژبوونی پەیوەندی و توندوتیژ بوونی ململانییەکانی نێوان حیزبی کۆمۆنیستی چین و شورەوی و بڵاوبوونەوەی (ماویزم)، چەند ئەندامێکی باڵی توندڕەو لە حیزب جیابوونەوە و ڕێکخراوێکی سەر بە خۆیان پێکهێنا، ئەوەش لە مێژووی حیزبی تودەدا بە گەورەترین ڕووداوی جیابوونەوە دادەنرێت.

ناکرێ ئەوەش لێرەدا لە بیر بکرێت کە پاش یەکگرتنی حیزبی تودە و فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان لە ساڵی 1960دا، ڕێبەرایەتی فیرقە کە (غلام یحیی دانشیان) نوێنەرایەتی دەکرد وەك فراکسیۆنێکی تایبەت لە تودەدا حیسابی بۆ دەکرا، ئەمە و جگە لە (رضا روستە)ی ئەندامی کارگێڕی (شورای متحده مرکزی) کە ئەویش لە زۆر ڕووەوە شوێنێکی تایبەت بە خۆی هەبوو لە سەرکردایەتی و بڕیاردان لە مەسەلە چارەنووسسازەکاندا.
لە ڕاستیدا دیاردەی فراکسیۆنگەرایی مەنفی و دووبەرەکی و ناکۆکی سەخت و ئەو شێوازانەی پێی بەڕێوە دەچوون، وەك: چاڵ بۆ یەکتری هەڵکەندن، یەکتری ڕیسوا کردن، ئۆباڵی چەوت و چەوێلییەکانی حیزب خستنە ئەستۆی یەکتری، ڕاپۆرت لە یەکتری بەرز کردنەوە بۆ دەسەڵاتدارانی شورەوی ڕیز کردنی دەیان تۆمەتی/ بێ هەڵوێستی، سستی لە بەجێگەیاندنی ئەرکی حیزبین و تا جاسووسی، دزی ، بەرتیلخۆری، بەدڕەوشتی و داوێنپیسی...هتد، مەسەلەیەکی بەو جۆرە فاکتەرێکی سەرەکی ئیفلیج بوونی ڕێبەرایەتی حیزبی تودەی پێکدەهێنا، بە جۆرێك نەتوانێت لە مەڕ ڕووداوە گرنگ و چارەنووسسازەکان بڕیاری لێبڕاوبدات و هەڵوێستی خێراو گونجاو وەرگرێت(60).

2/4/2/1: پەتای ستالینگەرایی

ڕاستییەکی بەڵگەنەویستە، حیزبی توده وەك زۆربەی پارتە کۆمۆنیستەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە لە دەورانی حوکمی ستالین دا و بە هاوکاری کۆمێنترن تروکابوون، بە سەختی گیرۆدەی پەتای ستالینگەرایی بوون و دیاردە دزێوەکانی ئەو (مامۆستا و خوێندنگا) یەی بە سەر دا زاڵ بوون وەك: دەردی خۆ بە پێشەنگ و پێشڕەو و تاکە ڕێکخراویی شۆڕشگێڕ زانین لە ئێراندا، سەرکردەپەرستی، کارکردنی بە پرنسیپی (مرکزیت دیموکراتیك/ ناوەندگەرایی دیموکرتی) کە ناوەندگەراییەکی بێ سنوور و دیموکراتییەکەی بێ نێوەرۆك بوو، دژایەتی لیبراڵی و بڕوانەبوون بە ئازادییەکانی تاکەکەس، دوگمایی و چەقبەستویی هزر، پشتبەستن بە وشکە تیۆری و سواو و تێکستگەرایی بێ ڕادە و سەپاندنی بە سەر واقیعدا، دەمکوتکردنی جیابیران و سەرکوتکردنیان لە ڕێگای پاکتاوکردنی فیزیکییەوە وەك کوشتنی چەند تودەیی وەکو (حسام لنکرانی، محسن صالحی، داریوش نهادی، پرویز نوایی و آقابدار فاطمی...هتد بە تۆمەتی جیا جیا(61)، خوێندنەوەی فەلسەفەی مارکسیزم و تێڕوانین بۆ مێژووی سۆسیالیزم و بزووتنەوەی کرێکاری و کۆمۆنیستی جیهان و ئێران لە کلاوڕۆژ و دیدی قوتابخانەی ستالین و سەرچاوەکانی شورەوییەوە ئەوەش ڕێبەر و تیۆریستەکانی تودەی تووشی نامۆیی بە مارکسیزم و لاوازی ئاستی فەلسەفی و نەبوونی ڕۆشنبیرییەکی قووڵی سیاسی و ناکارامەیی و بێ لیاقەتی سیاسی و ڕێکخراوەیی کردبوو، جگە لە نامۆبوون بە کۆمەڵگای ئێران و تێنەگەیشتن لە ڕەهەندە ڕاستەقینەکانی گرفتە مێژوویی و سیاسییەکانی (62).

بەشی دووەم: بەدواداچونێکی مێژوویی هەڵوێستی حیزبی تودە لە حاست کێشەی نەتەوایەتی گەلی کورد لە ئێران 1941 ـ 1983.

1/1/2: هەڵوێستی حیزبی تودە لە ساڵەکانی جەنگی دووەمی جیهانی و دەورانی حکومەتی کوردستاندا 1941 ـ 1946

وەك بەڵگە و سەرچاوە مێژووییەکان دەریدەخەن، بە درێژایی ساڵەکانی پاش دامەزراندنی حیزبی تودە و جەنگی دووەمی جیهانی، ئەو حیزبە لە حاست کێشەی نەتەوایەتی لە ئێران بە گشتی، و سەبارەت بە کێشەی کلێپەسەندووی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی ئێران، تەواو بێ هەڵوێست بووە، شایەنی باسە نە یەکەمین بەیاننامەی ڕاگەیاندنی حیزبی تودە، و نە مەرامنامەی کۆنفراسی یەکەمی ساڵی 1942، و نە ئەو بەرنامەیەی لە لایەن فراکسیۆنی تودەوە پێشکەش بە مەجلیسی چواردەهەم کرابوو، باسێکی لە سەر کێشەی نەتەوایەتی و خواستەکانی هەرێمە غەیرە فارسەکانی ئێران تێدا نەبوو، لە ڕاستیدا تودە بە چەسپاندنی (حفظ استقلال و تمامیت ایران/ پاراستنی سەربەخۆیی و یەکێتی خاکی ئێران) وەك ئامانجێکی پلە یەکی لە بەیاننامەی دامەزراندنیدا و جێگیر نەکردنی بەندێك سەبارەت بە کێشەی نەتەوایەتی (63)، جگە لەوەی چاوی لە ستەمێکی گەورەی دەورانی دیکتاتۆری ڕەزاشاهی

پۆشیبوو، و لەگەڵ ناسیۆنالیستانی فارسدا خۆی لە سەنگەرێك نابوو، بەوە خۆی لە ئاڵۆزترین و مەزنترین مەسەلەکانی ئێران دزیبووەوە.

چونکە پاش داگیر کردنی ئێران لە ئابی 1941 و هەڵوەشانەوەی لەشکری شاهەنشاهی و ڕووخاندنی دیکتاتۆری ڕەزاشا لە لایەن هاوپەیمانەکانەوە، جوڵانەوەی ئازادیخوازانەی نەتەوە غەیرە فارسەکانی ئێران لە پێناو وەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانیان و ڕەتکردنەوەی ستەمی دەزگا سەرکوتگەرەکانی نەتەوەی سەردەستەوە بە خێرایی پەرەی گرت، ئەوانەی خوازیاری دامەزراندنی میکانیزمێکی نوێ بوون بۆ پێکەوە ژیانی نەتەوە جیاکانی ئێران کە لە سەر بنەمای (دیموکرتی، دادپەروەری و یەکسانی) بێتەدی.

پێویستە بگوترێت کە لەو لایەنەوە جوڵانەوەی ئازادیخوازانەی گەلی کورد دژی زۆرداری نەتەوەیی و دامودەزگاکانی دەوڵەتی ناوەندی بە هۆی چەند تایبەتمەندییەوە لە نەتەوە غەیرە فارسەکانی دیکەی ئێران بە هێزتر بوو، شایەنی باسە کوردستانی ئێران بە درێژایی ساڵەکانی جەنگی دووەمی جیهانی شوێنی ڕوودانی چەندین ڕاپەڕینی چەکدارانە و سیاسیانە بوو بە دژی دام و دەزگاکانی دەوڵەتی ناوەندی، ئەو ڕاپەڕینانەی لە ناوچەکانی بانە، ورمێ، هەورامان و مەریواندا دەقەومان، بە شێویەك ئامانجی سیاسی، نەتەوایەتی، ئیداری و فەرهەنگییان هەبوو، و دژی سیاسەتی سەنترالیسیت توندوتیژ و فارسگەرایی بوون(64).

پەرەگرتنی حیزبی تودە و دامەزراندنی بنکە و بارەگاکانی لە هەرێمە غەیرە فارسەکان و زۆربوونی ئەندام و لایەنگرانی، بە پراتیك کێشەی نەتەوایەتی کێشایە نێو ڕیزەکانی حیزبەوە، ئەو کێشەیەی لە کۆنگرەی یەکەمی حیزبدا لە ساڵی 1944 زۆر بە زەقی ڕووبەڕووی ڕێبەرایەتی حیزب بووەوە، پاش ئەوەی ژمارەیەك لە نوێنەرە تودەییە غەیرە فارسەکان دەنگی ڕەخنە و گازندەیان هەڵبڕی، شایەنی باسە یەکێك لەو 44 نوێنەرە ئازەرییانەی بەشداری کۆنگرە بوون لە ڕێبەرایەتی حیزبی تودە ڕاپەڕی و بە تورکی ئازەری ڕەخنەی توندی لەوە گرت، کە بە گشتی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی تودە ئاوڕ لە خواست و نەهامەتییەکانی هەرێم و ناوچە غەیرە فارسەکان نادات‌ەوە و گوێی خۆی لێ خەواندوون. نوێنەرێکی گەیلانیش ڕایگەیاند، کە حیزب بە مەبەستی ڕێکخستنی کرێکاران و وەرزێرانی ناوچەی گەیلانی ئازەری نشین و تورك زمان، چەند ڕۆشنبیرێکی فارسیان ناردۆتە ئەو ناوچەیە کە فڕیان بە زمانی ئازەرییەوە نییە و خەڵکی لێیان تێناگەن (65).

هەروەها لە دوادانیشتنەکانی کۆنگرەی یەکەمدا، ئەو مەسەلەیە هاتبووە بەر باس و لێکۆڵینەوە کە پێویستە حیزب حیسابێك بۆ تایبەتمەندێتی و داواکارییەکانی هەرێمە غەیرە فارسەکان بکات و بە خانەی فەرامۆشییان نەسپێرێت، بەڵام وەك سەرچاوەیەکی هەواڵ سەفارەتی بەریتانیای لە تاران ئاگادار کردۆتەوە، کۆنگرە لە دانیشتنە نهێنیەکانی خۆیدا، بە توندی دژی هەر مەیلێکی جیاخوازانەی هەرێمەکان وەستاوە، و قسە کردنی لە سەرە هەر مەسەلەیەك کە ببێتە هۆی لاواز کردنی یەکێتی خاکی ئێران و کەلەبەر دروستکردن لە نێوان فارس و غەیرە فارسدا ڕەتکردۆتەوە(66). ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە تودەش وەك بورجوازی حاکم، قسە کردن و ئاوڕدانەوە لە خواستی

هەرێم بە نەتەوە غەیرە فارسەکان بە هەڕەشە لە سەر یەکێتی خاکی ئێران و جیاخوازای و کەلەبەر دروستکردن لە نێوا فارس و غەیرە فارسدا دەداتە قەڵەم، بیٚ ئاگا لەوەی کە بێدادی نەتەوایەتی لە ئێران لە جیاتی کەلەبەر، دەلاقە و شەبەقێکی مەزنی لە پەیوەندییەکانی نێوان گەلی فارسی سەردەست و نەتەوە بندەستەکانی دیکەی ئێراندا دروستکردووە.

هەر بۆیە لە مەرامنامەی کۆنگرەی یەکەمی حیزبی تودەدا هیچ ئیحتیبارێك بۆ کێشەی نەتەوایەتی و خواستی هەرێم و نەتەوە غەیرە فارسەکانی ئێران دانەنرابوو، بە چەشنێك بەرنامەی حیزب تەنیا ئەسڵێکیشی لەو باریەوە لە خۆنەگرتبوو، ئەوەش کە سەبارەت بە "ئازادی تەواوی کەمینەکان لە ڕووی ئاینی و فەرهەنگییەوە" یا خود "یەکسانی تەواوی کۆمەڵایەتی لە نێوان هەموو ئەندامانی میللەتی ئێراندا بیٚ جیاوازی ئاینی و نەژادی تاکەکان" (67) قسەی لێکرابوو، مەبەست لێی کەمینە ئاینییەکانی وەك (جوو، زەردەشتی، ئاسووری...هتد) بوو، نەك نەتەوە غەیرە فارسەکانی وەك (کورد، ئازەر، بلوچ، عەرەب....هتد).

لە لایەکی دییەوە، حیزبی تودە کە لە سالآنی جەنگی دووەمی جیهانیدا بە خێرایی پەرەی دەسەند، لە هەوڵی ئەوەدا بوو لە ناوچەکانی کوردستانی ئێرانیش نفوز و لایەنگر بۆ خۆی پەیدا بکات و چالاکی بنوێنیٚ، بەڵام ئەو هەوڵەی بە سەختی شکستی هێنا، و جگە لە شاری کرماشان (68) و شارۆچکەی بۆکان و میاندوئاو، نەیتوانی لە شارو شارۆچکەکانی دیکەی کوردستانی ئێراندا خۆنیشاندا، ئەوەش وێڕای بافتی کۆمەڵایەتی و شێوازی ژیانی عەشیرەتی کۆمەڵگای کوردەواری، کە وەك پێویست چینی کرێکار و کارمەندە حکومییەکان و خوێندکاران و ڕۆشنبیرانی تێدا نەبوون، لە بیٚ هەڵوێستی حیزبی تودە سەبارەت بە کێشەی نەتەوە غەیرە فارسەکانی ئێران بە گشتی، و کێشەی کورد بە تایبەتی، سەرچاوە دەگرێت، جگە لەوەی کە تودەییەکان لە کوردستاندا بە کۆمۆنیست و بێگانە پەرەست دەناسران و زۆرینەی خەڵك لەو لایەنەوە لێیان بە گومان بوون (69).

لەو بارەیەوە کونسوڵی بەریتانی لە تەورێز، پاش ئەوەی گەشتێکی بە ناوچەی ئازەربایجانی خۆرئاوا و ناوچەی موکریاندا لە ساڵی 1942دا کردووە، نووسیویە "خێڵەکانی کورد بە هاندانی سەرکردەکانیان بە توندی دژایەتی حیزبی تودە دەکەن، بە جۆرێك ڕێگەیان نەداون تەنانەت بارەگاش لە ناوچەکانیاندا بکەنەوە" (70). هەروەها (هێمن موکریانی)ش لە (تاریك و ڕوون)دا باس لەوە دەکات کە لە کوردستاندا ژمارەیەکی کەم لە ئەرمەنی و کورد لایەنگری حیزبی تودە بوون و هەوڵەکانی ئەو حیزبە بۆ بارەگا کردنەوە و ڕاکێشانی ئەندام و لایەنگر لە هەرێمی موکریاندا بە گشتی بیٚ بەر بوو(71).

شایەنی باسە هەرێمی موکریانی کوردستانی ئێران ڕاستەوخۆ پاش ڕوخاندنی دیکتاتۆری ڕەزاشا و هەڵوەشانەوەی دەزگا سەرکوتگەرەکانی دەسەڵاتی ناوەندی و نەمانیان لە ناوچەکە، هەروەها بە هۆی هێندێك تایبەتمەندی جوگرافی و کۆمەڵایەتی، و کاریگەری جوڵانەوەی ئازادیخوازی کوردەکانی کوردستانی عێراق لە سەری، هەل و مەرجێکی ئاوەڵا و لەباری تێدا هەڵکەوت و پاش ماوەیەکی کەم بووە سەنتەری چالاکی ڕێکخراوەیی و سیاسی و نەتەوەیی کوردەکانی ئێران. لەو ڕووەوە، دەتوانرێت (حیزبی ئازادی کوردستان) بە ڕێبەری (عزیز زەندی) بە یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی نەتەوەیی لە کوردستانی ئێراندا بدرێتە قەڵەم، ئەو حیزبەی کە پەیڕەو پرۆگرامێکی

نەتەوەیی دیموکراتی پێشکەوتووخوازانەی هەبوو، و بە گەرمیش تێدەکۆشا لە ساڵانی 1941 ـ 1942دا جوڵانەوەی سیاسی و چەکدارانەی گەلی کورد بۆ وەدیهێنانی مافە ڕەواکانی ئاوێتە و ئاراستە بکات، ئەو تێکۆشانەی ڕووبەڕووی بەرژەوەندییە هاوبەشەکانی ئێران و هاوپەیمانەکان بووە و نەیتوانی ئامانجەکانی بێنێتە دی. بە تایبەتی روسیای شورەوی کە هاوکارییەکی باشی حکوومەتی ئێرانی کرد تا ڕاپەڕینە چەکدارییەکەی ورمێ دابمرکێنێ، ئەو ڕاپەڕینەی چارەنووسی حیزبی ئازادی پێوە گرێدرابوو (72).

دیارە وێڕای ئەوەی هیچ بەڵگە و سەرچاوەیەکی مێژووییمان لە بەردەستدا نییە پەیوەندییەك یا خود هەڵوێستێکی موسبەت و دۆستانەی حیزبی تودەی ئێران بەرامبەر حیزبی ئازادی کوردستان و ڕاپەڕینەکەی کورد لە ورمێ بخاتە بەرچاو، دەگونجێ لە سۆنگەی خۆ بە پێشڕەو زانینی حیزبی تودە و بێ هەڵوێستیان سەبارەت بە مافی نەتەوە غەیرە فارسەکان و خواستی هەرێمەکان، هەروەها بە هۆی لایەنگرییان لە سەنترالیزم و فارسگەرایی لە لایەك و پشتگیرییان لە پاراستنی هێمنی و ئاسایشی ڕێگای گواستنەوەی هاوکارییە جەنگییەکانی هاوپەیمانەکان بۆ یەکێتی شورەوی لە لایەکی دییەوە، نە پەیوەندییەکیان لەگەڵ حیزبی ئازادی دا هەبوو بێ و نە کەیفیشیان بە ڕاپەڕینی کوردەکانی ورمێ هاتبێ، بەڵکوو ڕێی تێدەچێ کاتێکی شورەوییەکان دژی ڕاپەڕینەکەی ورمێ بە قازانجی حکوومەتی ئێران هەنگاویان هاوێشت، حیزبی تودە بێ ئەرك و گرتنە بەری هەڵوێستی نەیار بەرامبەر حیزبی ئازادی و ڕاپەڕینەکەی ورمێ دانەنیشتبێ و بێ لایەن نەبووبێ، مەسەلەیەکی وا کە دکۆمێنت و بەڵگەی مێژوویی دەوێت تا وەك ڕاستییەکی مێژوویی بچەسپێت، کە تا نوکە بەردەست نەکەوتوون، بەڵام خاڵی گرنگ لێرەدا بێ هەڵوێستی حیزبی تودەیە لەو ڕاپەڕینە کوردییە چەکدارانەیەی کە بە تەنیا لە سەر هەل و مەرجەکەی ئەودەمی ئێران کاریگەری نەبوو، بەڵکوو ببووە جێگای مشتومڕی زلهێزەکان و دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لە ناوچەکەدا (73).

بە هەر حاڵ بێ هەڵوێستی حیزبی تودە لە حاست کێشەی نەتەوایەتی کورد و جوڵانەوەی ئازادیخوازانەی کوردەکانی ئێران لە ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، بگرە دوژمنایەتیشی لەگەڵ ڕێکخراوە نەتەوایەتیەکانی کوردستانی ئێراندا ڕاستییەکی مێژووییە. (مەدەنی) سەبارەت بە هەڵوێستی تودە بەرامبەر بە (کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد/ ژ.ك) کە وەك ڕێکخراوێکی نەتەوەیی کوردستانی لە 16ی ئابی 1942دا لە مەهاباد دامەزراوە، نووسیویە "حیزبی تودە لە موخالیفانی سەر سەختی کۆمەڵەی ژ.ك بوو، خۆی بڕوای بە فرە گەلی و مافی نەتەوایەتی گەلانی ئێران نەبوو، لەم بارەوە هیچ شتێکی لە بەرنامەکەیدا نەگونجاندبوو، بەردەوام لە لای سۆڤیەتیەکان بۆ ژ.ك ی تێ دەچاند، زۆری هەوڵ دا لاوازی بکا و بی توێنێتەوە، حیزبی تودە وەکوو ڕێکخراوێکی سەرانسەری لە ئێراندا، حەقی بە ڕێکخراوێکی سەر بەخۆی کوردی لە کوردستان نەدەدا، ئەویش بە دروشمی سەربەخۆیی قیت بێتەوە و سەروەری خاکی ئێران تێك بدا"(74).

بێگومان کرابەدەست و دیپلۆماتەکانی شورەوی کە لە ئێراندا بوون و پەیوەندی ڕاستە وخۆیان بە (ڕێبەرایەتی تودەوە هەبوو، خوازیاری ئەوە بوون بە قازانجی تودە لە کوردستاندا دەخاڵەت بکەن و بنکەی جەماوەری بۆ داتاشن و خەڵکی لە کۆمەڵەی ژ. ك دوور خەنەوە و گەر بلوێت ژ.ك یش لە مۆرکە نەتەوایەتییەکەی دابڕن و بیکەن بە حیزبی

تودەی پێشڕەودا، وەك (هەژار) نووسیویە: "حیزبی تودە کە سەر بە روسان بوو لە ئێراندا زۆر ب هێز بوو، نەیتوانیبوو لە موکریان خۆی دیاربدا، ڕۆژێك قازی لە تەورێز گەڕاوە و کۆی کردینەوە (واتە ئەندامانی ژ.ك/ل)، و گوتی: قولی یۆف (لێپرسراوی شورەوی لە تەورێز/ل) گوتوویە ئێمە جگە لە تودە هیچ حیزبێك قبوڵ ناکەین، دەبێ خۆتان حەل کەن و ببنە تودە" (75).

لە ڕاستیدا شورەوییەکان کە بە درێژایی ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانی، سیاسەتێکی ڕوون و ئاشکرایان لە حاست کێشەی کورد و بە قازانجی جوڵانەوەی نەتەوایەتی کوردستانی ئێراندا نەبووە، و لەوبارەیەوە زۆر بە وریایی جوڵاونەتەوە تا هاوپەیمانەکانی وەك (تورکیا، ئێران، ئەمەریکا و بەریتانیا)یان لێ نەورووژێ، لە سایەی ڕاپۆرتەکانی حیزبی تودەدا، تێڕوانینێکی خراپیان لە بارودۆخەکەی کوردستان و ئامانجەکانی ئازادیخوازانی کورد (هەبووە، وەك لە نووسینێکی (مۆڵۆتۆف)ی وەزیری دەرەوەی شورەویدا دەردەکەوێت کە دەڵێت "نابێ بڕوا بە سەرۆکە کۆنەپەرەست و خۆفرۆشەکانی کورد بکرێ، دەبێ دان بەوەدا بنێن کە پشتیوانی کردن و یارمەتی دانی کوردەکان بۆ وەدیهێنانی خودموختاری و دامەزراندنی کوردستانێکی ئازاد دروست نییە، چونکە لە هەل و مەرجی ئێستای ئێران دا ئەوە داوایەکی بێ بناغە و دواکەوتوانەیە" (76).

بە هەر حاڵ، تێکڕای هەوڵەکان بۆ وەدەستهێنانی پێگەیەکی جەماوەری تودەیی بەر فراوان لە کوردستانی ئێران لەم قۆناغەدا شکستی خوارد، کۆنگرەی یەکەمی حیزبیش بە باشی بەرجەستەی ئەم ڕاستییە دەکات، چونکە لە کۆی 68/ نوێنەری بەشدار، کەمترینیان کە هەشت کەسە لە کوردستانەوە هاتبوون، واتە بە ڕێژەی 4/7٪ی بەشداربووان، بە چەشنێك بەشێکی ئەو هەشت کەسەش ئاسووری و ئەرمەنی بوون و سەرچاوەیەکمان لە بەردەستدا نییە باس لە بوونی کوردێك بکات لە کۆبوونەوەکانی کۆنگرەدا، جگە لەوەی لە تێکڕای 21 ئەندامی ڕێبەرایەتی و کۆمسیۆنی ڕاوێژکاری هەڵبژێردراوی کۆنگرەی یەکەم تاکە کوردێکیشی تێدا نەبوو (77).

پێویستە بگوترێت کە لەو ئاخاوتنە سێ کاژێرییەی کە فریدونی کشاورز د.رادمنش لە بەرامبەر نوێنەرانی مەجلیسی چواردەهەم لە 25و 26 ئایاری ساڵی 1945 دا وەك نوێنەری فراکسیۆنی تودە کردیان، جگە لە باشکردنی ریفۆرمی ئابووری و تەندروستی و مەسەلەکانی هەڵبژاردن و کێشەی وەزیران، شتێك بە ناوی کێشەی نەتەوایەتی وناڵەی نەتەوە غەیرە فارسەکانی وڵات باسی لێنەکرا، لە کاتێکدا زۆرینەی ڕۆژنامەکانی ئێران ئەو دەمە قسەیان لە سەر ڕووداوەکانی ئازەربایجان و کوردستان دەکرد و پەلاماری لەشکری شاهەنشاهییان بۆ سەر ناوچەکانی مەریوان و هەورامان ڕیسوا دەکرد(78).

هەروەها ڕێبەرانی حیزبی تودە لە کۆنفرانسی دووەمی حیزبدا کە لە 19ـ 22ی ئابی 1945 لە تاران بەسترا، نەك هەر باسێکیان لە مافی نەتەوەیی و فەرهەنگی گەلانی غەیرە فارس لە ئێراندا نەکرد، بەڵکوو بڕیارێکی عەنتیکەیان بە سەر کۆمیتەی هەرێمەکان و ناوچە غەیرە فارسەکانی حیزبدا سەپاند، ئەویش ئەوەیە کە پێویستە کۆمیتەکان چەند پۆلێکی خوێندن بە زمانی فارسی بۆ کرێکارە نەخوێندەوارە غەیرە فارسەکان بکاتەوە تا فێری خوێندنەوە و نووسینی زمانی فارسی بن (79)!!.

لە ڕاستیدا حیزبی تودە هەروەك لێپرسراوانی شورەوی و نوێنەری زلهێزەکان لە ئێران وخودی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی ناوەندی لە تاران، تێکڕای جوڵانەوەی ئازادیخوازانی هەردوو گەلی کورد و ئازەریان بە مەسەلەی ئازەربایجان ناو دەبرد و زۆر کەم نەبێت بڵاوکراوەکانیان بە لای ڕووداوە گرنگەکانی کوردستان و دەسەڵاتە میللییەکەی دا نەدەچوون، بەڵکوو تودە زیاتر سەبارەت بە ڕووداوەکانی تەوریز و هەرێمی ئازەربایجانی ڕۆژهەڵات دەهاتە قسە و لە تەواوی ئۆرگان و بڵاوکراوە و وتاری ڕێبەرەکان و فراکسیۆنەکەیان لە مەجلیسی چواردەهەمدا هەوڵی دەدا خۆ لە هەموو داخوازی و دەستکەوتێکی نەتەوەیی کورد و ئازەری وەك: زمان، دەسەڵاتی نەتەوەیی لە شێوەی خودموختاری، هێزەکانی فیدایی و پێشمەرگە...هتد، بە دوور بگرێت، و زیاتر مەسەلە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان زەقکاتەوە.

کاتێکیش دووەمین کۆنفرانسی وەزیرانی دەرەوەی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لە نێوان 16ـ 26ی کانوونی یەکەمی 1945دا لە مۆسکۆ بەسترا، و مەسەلەی ئێران و چۆڵکردنی هێزەکانی هاوپەیمانەکان لەو وڵاتەدا بووە تەوەرەیەکی سەرەکی گفتووگۆکان، (بیڤن)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا، بە مەبەستی دەرکردنی هێزەکانی سوور لە ئێران وڕێگرتن لە زیاتر ئاڵۆز بوونی هەل و مەرجەکەی نێو خۆی ئەو وڵاتە و ڕۆیشتنی بە ئاقارێکی دژی ڕۆژئاوادا، پێشنیارێکی خستە بەردەم ئامادە بووانی کۆنفرانسەکە کە تێیدا باسی لە دامەزراندنی کۆمسیۆنێك دەکرد لە نوێنەرانی هەر سێ زلهێزەکە (شورەوی، بەریتانیا، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا) لە پێناوی ڕێنمایی کردنی حکوومەتی ئێرانی وهاندانی دەسەڵاتی ناوەندی لە تاران بۆ ئەنجامدانی چەند ڕێفۆرمێکی نێو خۆیی تا ڕەوشە ئاڵۆزەکەی ئێران ئاسایی بکاتەوە، بەو مەرجەی ئەو هەنگاوە ڕێفۆرمیستانەیە لە ژێر چاوەدێری کۆمسیۆنەکەدا بەڕێوە بچێت، ئەو پێشنیارەی کە تێکڕای ئامادە بووان ڕەزامەندییان بەرامبەر دەربڕی (80).

سەبارەت بە ڕێکخستنی پەیوەندی هەرێمەکان لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی لە تاران، بیڤن گوتی "لە ڕاستیدا تا ئێستا یاسای بنەڕەتی لە ئێراندا جێبەجێنەکراوە، بە پێی ئەو یاسایە کاروباری هەر پارێزگایەك پێویستە بە دەستی خەڵکی پارێزگاکە خۆیەوە بێت، دواتر هەموو پارێزگاکان لە سایەی بەڕێوە بەرایەتی حکوومەتی ناوەندیدا کۆببنەوە، بە شێوەیەك ئێران ببێتە حکوومەتێکی فیدراڵی" (81)، دیدێکی وا کە لە بەندی چواری بەیاننامەی کۆمسیۆنەکەدا جێگیر کرابوو، دیارە باس لەوەش کرابوو کە دەسەڵاتدارانی هەرێمەکانی لە ڕێگای هەڵبژاردنی گشتییەوە هەڵدەبژێردرێن و خودی کۆمسیۆنەکەش سەرپەرەستی هەڵبژاردنەکان لە ئەستۆ دەگرێت.

هەروەها وەك هەواڵێك بۆ هێور کردنەوەی کێشەی نەتەوایەتی لە ئێران و ڕازیکردنی نەتەوە غەیرە فارسەکان و لابردنی ستەمی فەرهەنگی لە سەریان، کۆمسیۆنی سێ لایەنە لە بەندی 7ی بەیاننامەکەیدا پێی لە سەر ئەوە داگرتبوو کە پێویستە غەیرە فارسەکان بە تەواوی ئازاد بن لە بەرکارهێنانی زمانی میللییاندا، چ لە کاروباری

خوێندن، یا خود لە هەر کاروبار و بوارێکی تردا، شایەنی باسە زمانی (کوردی)یش وەك زمانێکی سەربەخۆ لە پاڵ زمانەکانی دیکەی تورکی و عەرەبی دا لەو بەندەدا جێگیر کراوە (82).

شایەنی باسە، هەر ئەوەندەی هەواڵی کۆمسیۆنەکە و پێشنیارەکانی لە لایەن ڕادیۆیB.B.C ەوە لە 15ی کانوونی دووەمی 1946دا بڵاوکرایەوە و بەرگوێی خەڵکانی ئێرانی کەوت، حیزبی تودە هێرشێکی توندی دەستپێکرد و دژی کۆمسیۆنەکە و تەواوی پێشنیارەکانی وەستا، ڕۆژنامەی (مردم)ی زمانحاڵی تودە لە وتارێکدا بە ناونیشانی (ما کمسییونی سە جانبە/ ئێمە و کۆمسیۆنی سێ لایەنە) نووسیبووی: "ئێمە بێ پەردە و ئاشکرا دەڵێین کە لە هەر حاڵەتێکدا دامەزراندنی کۆمسیۆنێکی بەو چەشنە پێچەوانەی قازانج و بەرژەوەندییەکانی میللەتی ئێرانە و ماف حاکمییەتی میللەتی ئێران زەوتدەکات و هەموو ئەو ڕەنج و ماندوو بوونەمان بە فیڕۆ دەدات کە میللەتی ستەمدیدەی ئێران لە پێناوی ئامانجی هاوبەشی سەرکەوتنی گەلانی هاوپەیماندا داوییەتی.... ئێمە بە ڕاشکاوی ڕادەگەیەنین کە ڕازیبوون بە وەها کۆمسیۆنێك میللەتی ئێران تاڕادەی کۆلۆنییەك یان وڵاتێکی ماندێتی دێنێتە خوار و بۆ ئێمەش شکستێکی سەرتاسەری دەبێت... ئێمە پڕ بە دەنگ هاوار دەکەین کە میللەتی ئێران ڕێگە بە هیچ دەوڵەتێکی بێگانە نادات بیخاتە ژێر ماندێتەوە یا خود لە جێگای ئەو بڕیار بدات"(83).

دیارە ئەم هەڵویستە دژەی حیزبی تودە لە کاتێکدا بوو، کە خودی لایەنێکی کۆمسیۆنەکە کە شورەوی بوو بەرامبەر بە پێشنیارەکەی بیڤن و ئەرکەکانی کۆمسیۆنەکە خانە گومان بوو، هەر بۆیە زوو بە زوو خۆی لێ دزییەوە و پێی وابوو هێشتا کاتی ئەوە نەهاتووە سوپای سوور لە باکووری ئێران ببرێتە دەرەوە و وا چاکیشە شورەوی لە ڕێگای دوور خستنەوەی ئەمەریکا لە مەسەلەکە و بە هیوای وەدیهێنانی دەستکەوتی زیاتر لە ڕێگەی دانیشتنی دوو لایەنەوە کێشەکان یەکلا بکاتەوە (84)، ئەو حاڵەتەی کە لەگەڵ تێکڕای فاکتەرەکانی دیکەدا بوونە هۆی شکستی هەنگاوەکەی بیڤن و پیادە نەکردنی کاری کۆمسیۆنەکە، کارێکی وا کە گەر کرابا دەگونجا تا ڕادەیەکی زۆر بەهرەی بە جوڵانەوەی دیموکراتی ئێرانی گەیاندبا و لایەنێکی ستەمی سەر نەتەوە غەیرە فارسەکانی وڵاتی نەدەهێشت.

پاش ئەوەی جوڵانەوەی نەتەوایەتی هەر دوو گەلی کورد و ئازەر بە تەواوبوونی جەنگ پێی خستە قۆناغێکی نوێ وە، و لە کۆتایی ساڵی 1945 و سەرەتای ساڵی 1946 زەمینەی دامەزراندنی دەسەڵاتی نەتەوەیی ئەو دوو گەلە لە ئازەربایجان و موکریانی کوردستانی ئێراندا ڕەخسا، و مەسەلەی ئازەربایجان و خەباتی ئازادیخوازانی گەلی کورد بوونە هومێدی ئازادیخوازانی تەواوی ئێران و ململانێ لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندیدا توندوتیژ بوو، حیزبی تودە بە پێچەوانەی ئەو ئەسڵە لیینینییەی کە دەڵێت: "سۆسیالیستەکان پێویستە بوێرانە و بە ورەیەکی بەرزەوە پشتگیری جوڵانەوەی بورجوا دیموکراتیکی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی لە وڵاتە (کۆلۆنی و نیمچە کۆلۆنییەکان)دا بکەن و لە حاست ڕاپەڕینی ئەوانە یا خود جەنگی پراتیزانی ئەوانە دژی هێزە ئیمپریالیستە زۆرداەکان، هاوکاری بکەن" (85). ئامادە نەبوو هیچ کاتێك بە پراتیك بە قازانجی ئەو جوڵانەوەیە هەنگاوێك باوێژی.

شایەنی باسە ئازەرییە تودەییەکان کە لە نێو حیزبی تودەدا ژمارەیان زۆربوو، لە ڕێبەرایەتیشدا بوون و لە پاش فارسەکان پلە دوو بوون، بە هۆی ئەو بێ هەڵوێستییەی حیزبەکەیان بڕیاریاندا بڕیزەکانی حیزب جێبهێڵن و بێ ئاگاداری حیزب بچنە نێو فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجانەوە، و بۆ وەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی خۆیان تێبکۆشن، مەسەلەیەکی واو پاشان دامەزراندنی حکومەتە نەتەوایەتییەکانی ئازەربایجان و کوردستان بۆ ڕێبەرە فارسەکانی حیزبی تودە خەمێکی گەورە و خورپەیەکی دڵتەزێن بوو (86).

ڕێبەرە فارسە تارانییەکانی حیزبی تودەی وەك: خلیل ملکی، احسان طبری،کیانورین د.رادمنش ....هتد، زۆر لە خواستە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد و ئازەر دەسڵەمانەوە، و هێندەی لێپرسراوانی دەسەڵاتی ناوەندی لە دامەزراندنی هێزی پێشمەرگەی کوردستان و فیداییەکانی ئازەربایجان، دەنگۆی یەکگرتنەوەی هەر دوو ئازەربایجانی ئێرانی و شورەوی، کۆماری دیموکراتی کوردستان و هاتنی بارزانییەکان و ئەگەری سەربەخۆیی...هتد بێزار و شپرزە بوون ، و لە پەیجوی ئەوەدا بوون جوڵانەوە نەتەوایەتییەکانی کوردستان و ئازەربایجان لە خواستە نەتەوایەتی و سیاسییەکانیان دا ببڕن و بەرگێکی ئابووری ــ کۆمەڵایەتی ڕووتی لە بەرکەن.

بۆ نموونە، ئۆرگان و بڵاوکراوەکانی سەر بە حیزبی تودە زنجیرە وتاریان سەبارەت بە (مەسەلەی ئازەربایجان) بڵاو دەکردەوە و تیایاندا ئەوەیان دەورووژاندا کە ئێران نابێ پەرت بکرێت و میللەتی ئێران یەك میللەتە و ناکرێت لە پاڵ زمانی فارسیدا کە زمانی ڕەسمی تێکڕای میللەتی ئێرانە، زارێکی هەرێمی قوتبکرێتەوە (87).

لە چەند وتارێکی (رهبر)ی ئۆرگانی حیزبی تودە دا، کەسانی وەك: خلیل ملکی و انور خامە بە خۆ گێلکردن لە فاکتەری نەتەوەیی، هەوڵیاندا بوو ئەوە بسەلمێنێنن کە مەسەلەی ئازەربایجان زادەی سیاسەتی فشاری ئابووری و گەندەڵی چینی فەرمانڕەوای ئێرانە و ئازەربایجان لەگەڵ هەرێمە فارسنشینەکانی دیکەی ئێراندا جیاوازییەکیان نییە، چونکە خەڵکی ناوچە فارسنشینەکانیش وەك ئازەرییەکان فشاریان لە سەرە و لە سیاسەتی حکومەتی ناڕازین و کەس لە کەس چەوساوەتر نییە (88).

هەروەها د.رادمنش لە دانیشتنێکی مەجلیسدا و لە گەرمەی ڕووداوەکانی ئازەربایجان و کوردستاندا، هەوڵیدا لە قسەکانیدا ئەوە بسەلمێنێت، لە بەر ئەوەی حکوومەتی ناوەندی ڕێفۆرمی زەوی ئەنجامنەداوە، خۆی لە ڕێفۆرمی کۆمەڵایەتی بە دوو گرتووە، یاسای کاری دانەڕشتووە، خەڵکی لە برسێتی و گرانیدا جێهێشتووە، هەر بۆیە قەیرانی ئازەربایجان وا بە زەقی دەرکەوتووە. ئەو دەیگوت "بیرکەنەوە، ئایا ئەم قەیرانە تەنیا تایبەتە بە ئازەربایجان؟!، چونکە دانیشتووانی باشووریش (مەبەستی هەرێمی فارسە ــ ل) لە ڕووی بێ خۆراکی و بێ پۆشاکی و نەبوونی پێویستییەکانی دیکەی ژیانەوە زێدەتر لە ناڕەحەتیدان، پێویستە حکوومەت بە خێرایی و بە ئاشتی بە فریای چارەسەری ئەو مەسەلەیەوە بێت، گەرنا سبەینێ ڕێکخراوێکی دیکە دادەمەزرێت و دەڵێت: بەڵێ قوربان، ئێمەش عەرەبین و عەرەبستانمان دەوێت، ئەوسا جەنابتان چ وەڵامێکتان دەبێ؟"(89).

شایەنی باسە لەم قۆناغە ناسك و ئاڵۆزەی ئێران و لە گەرمەی پەرەگرتنی خواست و دەستکەوتە نەتەوایەتییەکانی گەلانی غەیرە فارس، بە تایبەتی کورد و ئازەر، بۆیەکەم جار لە مێژووی حیزبی تودەدا شتێك بە

ناوی کێشەی نەتەوایەتی لە لایەن ڕێبەرێکی تودەی وەك (اردشیر اوانسیان)ەوە قسەی لە سەر دەکرێت، اوانسیان لە وتارێکدا چەمکی نەتەوەی بە شێوە ستالینیەکە پێناسە کردووە کە لە کۆمەڵە کەسانێك پێکدێن: زمان، فەرهەنگ، ئابووری و زەوی هاوبەشیان هەیە، بێ ئەوەی هیچ باسێك لەوە بکات کە ئایا لە ئێراندا فرە نەتەوەیی یا خود کێشەی نەتەوەیی هەیە یان نییە (90). دیارە ئەوەش تەنیا بۆ سەلماندنی ئەو دیدە تودەییە بوو، کە لە بەر ئەوەی خەڵکانی وەك کورد، ئازەر، بلوچ و عەرەب ی ئێران لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیاندا لە سەر زەوییەکی هاوبەش، بە هۆی ئابوورییەکی هاوبەشەوە پێکەوە نەبەستراونەتەوە و لەو لایەنەوە لە سەر خاکی ئێران و بە ناوەندەوە گرێدراون، ئیتر نابێت بە پێی پێناسەی ستالین بۆ نەتەوە، حیسابی نەتەوەیان بۆ بکرێت و بەوەش چ مافێکی نەتەوایەتییان پێ ڕەوا نابینرێت.

کاتێکیش قوام السلطنه ی سیاسەتکار زۆرزانی ئێرانی لە 4ی نیسانی ساڵی 1946دا، توانی شورەوی بە کشانەوەی سوپای سوور لە باکووری ئێراندا قایل کات، و بکەوێتە ئەوەی مەسەلەی ئازەربایجان بە شێوەیەکی (ئاشتیخوازانە و خێر خوازانە) کۆتایی بهێنێ، وەك تاکیتك دەرگای دانوساندنێکی ماراسۆنینیانەی بە ڕووی سەرانی کورد و ئازەردا کردەوە، بەوەش مەسەلەکانی: هێشتنەوەی دەسەڵاتی نەتەوەیی و پەرەپێدانی ئیدارە نەتەوایەتییەکان، بە ڕەسمی ناساندنی زمانی نەتەوەیی و پەرەپێدانی دەستکەوتە فەرهەنگییەکان....هتد لە لایەن سەرانی کورد و ئازەرەوە وەك داواکاری پێشکەش لەو کاتەدا ئەندامانی فراکسیۆنی تودە لە مەجلیسی چواردەهەمدا بێ ئەوەی پشتگیری هیچ ماف و دەستکەوتێکی نەتەوەیی کورد بکەن، یان مەسەلەی زمانی کوردی وەك مافێکی فەرهەنگی، نەك لە تەواوی کوردستانی ئێراندا، بگرە بۆ خەڵکی مەهابادیش بە ڕەوا بزانن، ئەوانە هەڵوێستی ڕاستەقینەی حیزبی تودەیان ئاشکرا کرد، ئەوەی کە ڕازی دەبێت تەنیا زمانی ئازەری لە سێ پۆلی سەرەتاییدا بخوێنرێت و هیچی تر (91).

لە کاتێکدا وەك دەزانین قەدەغە کردنی خوێندن و نووسینی زمانی نەتەوە غەیرە فارسەکان لە ئێراندا بڕیارێکی شۆڤێنیستانەی ڕەزا شا پەهلەوی بوو. هەموو پشتگیرییەکی حیزبی تودە لە جوڵانەوە نەتەوایەتییەکەی کورد و داواکارییەکانی ڕێبەرانی کۆماری کوردستان، یەك دوو چاوپێکەوتن بوو کە ڕۆژنامەکانی (رهبر) و (مردم) لەگەڵ پێشەوا قازی لە تاران کردبوویان(92)، تا خەڵکی ئێران دڵنیا بکەنەوە کە جوڵانەوەکەی کوردستان جوڵانەوەیەکی سەربەخۆ خوازی نیشتمانی نییە و بۆ یەکپارچەیی خاکی ئێران زیانێکی نییە و لە بنەڕەتدا بەشێکە لە جوڵانەوە دیموکراتی ئێرانی دژی کۆنەپەرەستی، مەسەلەیەکی وا کە بەشێکی ڕێبەرانی باڵی ڕاستی نێو حیزبی تودەی دڕدۆنگ کرد، ئەوانەی پاشتر حیزبیان لە سەر ئەو (هەڵە)یەی بە توندی سەرزەنش کرد(93).

لە ڕاستیدا حیزبی تودە لەم قۆناغەدا، بەو هەموو هێز و توانا ڕێکخراوەیی وتەبلیغاتی و نفوزە جەماورییەی کە هەیبوون گەر هەڵوێستێکی ڕاست و موسبەتیان سەبارەت بە کێشەی نەتەوایەتی لە ئێراندا هەبوایە و بڕیاری ڕاست و سەر بەخۆیان لێبدایە، دەیانتوانی جوڵانەوە ئازادیخوازانەی نەتەوەیی ئازەر و کورد و شەپۆلی دیموکراتیخوازی لە ئێران و ناوچەکەدا بە جۆرێکی وا گرێبدەن کە خزمەتێکی مێژوویی بە تەواوی گەلانی ئێران و ناوچە بکەن و مەزنترین قەیران بۆ شاپەرەستەکان و بەرژەوەندییەکانی ئیمپریالیزم پێکبهێنن، بە چەشنێك نەتوانن ڕەوتی مێژوو لەو ناوچەیەدا بە قازانجی خۆیان و دەسەڵاتە بە کرێگیراوە زۆردارەکان ئاراستە بکەن.

وەك پێشتریش ئاماژەی بۆ کراوە، حیزبی توده لە 29ی حوزەیرانی 1946دا بەرەیەکی بە ناوی (جبهه موتلفه احزاب ازادیخواه) دامەزراند، کارێکی وا کە لە دوو لاوە زیانی مەزنی لێکەوتەوە، یەکەمیان: حیزبی توده بێ ئەوەی هیچ مافێکی نەتەوەیی بۆ نەتەوە غەیرە فارسەکان، بە تایبەتی کورد و ئازەر لە ئێراندا بسەلمێنێت، بە دامەزراندنی ئەو بەرەیە و ڕاکشانی فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان و حیزبی دیموکراتی کوردستان و چەند ڕێکخراوی ئازادیخوازی دیکە بۆ نێو بەرە، توانی شەرعییەتێکی ڕەها بداتە خۆی و وەك پێشەنگ و ئاڵاهەڵگری جوڵانەوەی دیموکراتی و ئازادیخوازی سەرتاسەری ئێرانی خۆ بنوێنێت و لە گەمەیەکی سیاسیدا بەرە بخاتە خزمەتی وەدەستهێنانی زۆرینەی کوردسییەکانی مەجلیسی پازدە (94)، ئەو مەجلیسەی کە دوو سێ مانگی مابوو هەڵبژاردنەکانی بۆ ئەنجامبدرێت. لە لایەکی دییەوە ئەو بەرەیەی حیزبی توتده دایمەزراند، لە ئەنجامی کەمفامی حیزبی توده و فێڵبازی قوام السلطنةدا کرایە ئەسپی تەڕوادە بۆ قوام و حیزبە (دیموکرات)ەکەی، بە چەشنێك تەواوی دیموکراتخوازانی ئێرانی و ئازادیخوازانی کورد و ئازەری پێ لە خشتە بران و زەمینەی سەرکەوتنی شاپەرستەکانی ڕەخساندەوە.

قوام کە کەوڵی چەپێکی پێشکەوتووخوازی کردبۆ بەر، ئاڵای بەرەی دیموکراتخوازانی گرتبۆدەست و لافی ئاشتیخوازی و ڕێفۆرمیستی لێدەدا و هات وچۆی تودەییەکانی دەکرد، و وێڕای ئەوەی 3 وەزارەتی لە حکوومەتەکەی دابونێ، لە بارەگای حیزبی تودەوە لە تاران لە ئەیلولی 1946دا ڕایگەیاند کە دیموکراتخوازەکان وەك بەرەیەك بۆ بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکانی خولی پازدەهەمی مەجلیس خۆ ئامادە دەکەن (95).

شایەنی باسە قوام بە چەشنێك لە گێڕانی ڕۆڵە چەواشەکارانە کەیدا سەر کەوتوو بوو، تێکڕای ئازادیخوازانی مەست کردبوو، سەبارەت بە جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد، کاتێك شاندێکی کوردی بە ڕێبەری پێشەوا بۆ دانوساندن سەردانی تارانیان کرد و ئاغای قوام بە بیانووی نەخۆشییەوە خۆی لێدزینەوە، شاندەکە بە دەستی بە تاڵ بۆکوردستان گەڕایەوە، و پێشەوا ڕایگەیاند "نەزەری ئاغای سەرۆك وەزیرانم زۆر تێکەڵ و حوسنی ظهن و چاك نیەتی دیوە، داخەکەم بەر هەڵستێکی کە گفتوگۆی ئێمەی وەدواخست نەخۆشی جەنابی ئاغای قوام السلطنه بوو، لە خودام تەلەبە زووتر چابێتەوە تا موزاکەرە بە خێروخۆشی و نەفع و قازانجی ئازادی دوایی بێت... من ئاتییەکی زۆر چاك تیبینی دەکەم و هیوادارم دەوڵەتی مەرکەزی بتوانی دیموکراسی بە هەموو ئێران دا بڵاو بکاتەوە" (96).

لە ڕاستیدا قوام نەك هەر بوارێکی دیکەی بۆ موزاکەرە و چاوپێکەوتنی ڕێبەرانی کورد نەڕەخساند، بەڵکوو زۆر بە خێرایی سەد و هەشتا پلە بە دژی ئازادی و بەڵێنەکانی پێشووی بایداوە، و بە فەرمانی شا حکوومەتێکی نوێی بێ بەشداری هیچ تودەییەك دامەزراند و بە بیانووی ناردنی هێز بە مەبەستی چاودێریکردنی هەڵبژاردنەکانی مەجلیسی داهاتوو، زەمینەی ڕوخاندنی هەر دوو حکوومەتە میللییەکەی کورد و ئازەر، و گەڕانەوەی لەشکری شاهەنشاهی بۆ ئازەربایجان و کوردستان ڕەخساندەوە.

پێویسته بگوترێت، حیزبی توده که له حاست گۆڕانه کتوپڕەکەی هەل و مەرجەکە و بادانەوەکەی قوام دا دۆش دامابوون و هەڵوێستێکیان نەگرته بەر که له ئاستی مەترسیداری مەسەلەکه دا بێت، کەوتنه بیانوو داتاشین گوایه "هەر بەر گرییەك بكرابا، جەنگی نێو خۆیی لێدەکەوتەوه، ئەوەش دەرفەتی به هێزه ئیمپریالیستەکان دەدا دەست وەردەنه کاروباری ولاتەکەمان....کشاندنی جەنگ و بەرگری بۆ سنورەکانی شورەوی، ئاسایشی پێگەی سوسیالیستی دەخسته مەترسییەوه..... چەك دانان و بەرگری نەکردن له پێناو داکۆکی له ئەنتەرناسیۆنالیزمی پرۆلیتاریا دایه" (97)!!

بێ هەڵوێستی و بڕووبیانووی بەو شێوەیەی حیزبی توده دواتر له لایەن کۆنگرەی دووەمی حیزبی دیموکراتی کوردستانەوه که له تشرینی دووەمی 1964دا بەسترا، به توندی ڕەخنەی لێگیرا، بەیاننامەی کۆنگره له ژێر سەردێری (رابردووی ح. د.ك) له کاتی جمهووری کوردستان دا گاڵتەی به هەڵوێست و بیانووەکانی ئەودەمی حیزبی توده هاتووه گوایه ڕوخاندنی دەسەڵاته نەتەوایەتییەکانی ئازەربایجان و کوردستان و پاشەکشەی شورەوی له ئێران له پێناوی سەرکەوتنی خەباتی ئازادیخوازانەی گەلی چین بووه!!، ئینجا بەیانەکه دەڵێت "لەو لاشەوه حیزبی تودەی ئێران ویستیان بەو دەلیله پڕوپووچانه خۆحەشار دەن وەك کەوەکه سەریان له بەفر گرتبوو لەشیان به دەرەوه بوو، دەیانویست ئەو ڕاستیه بشارنەوه که لەو کاتەدا تەواوی هێزی ڕەش و بەدفەڕی شا ـ ئیمپریالیزم و دوژمنه سوێندخۆرەکان کلکیان لێك بەستبوو له تارانەوه به "دڵنیایی" ڕوویان کرده کوردستان" (98).

2/1/2: هەڵوێستی حیزبی توده له پاش ڕووخاندنی کۆماری کوردستان تا پەلاماری ساواك 1947 ـ 1959

ئاشکرایه که ڕوخاندنی حکوومەته نەتەوایەتییەکانی ئازەربایجان و کوردستان به خاڵێکی وەرچەرخان له مێژووی ئێران به گشتی و له مێژووی حیزبی توده به تایبەتی دادەنرێت، وێڕای ئەوەی ئەو شکسته بووه هۆی پاشەکشەی جوڵانەوەی دیموکراتی سەرتاسەری له ئێران، و گیانێکی نوێی به هێزه کۆنەپارێز و شاپەرەستەکان به خشییەوه، سیاسەتی یەکێتی شورەوی له ئێران و هەڵوێستی حیزبی تودەی بەرامبەر سەرجەم خەباتی ئازادیخوازانی ئێران خسته ژێر پرسیارەوه، چونکه مەسەلەکه هەر به پەلاماری هێزه شاپەرەستەکان بۆ سەر بارەگا و ئەندامانی حیزبی توده له باشوور و هەرێمەکانی دیکەی ئێراندا نەوەستا، بەڵکوو له ڕووی جەماوەریشەوه حیزبی توده زیانی مەزنی وێ کەوت و بەشێکی زۆری خوێندکاران و ڕۆشنبیرانی لێ تەکییەوه.

هەروەها مەسەلەی نەتەوایەتی له ئێران و ساغکردنەوەی هەڵوێستی حیزب لەو مەسەله گرنگه فاکتەرێکی گرنگی ڕووданی یەکەمین پەرتبوونی ڕیزەکانی حیزب بوو، چونکه باڵی ڕاستی حیزب که خلیل ملکی و هاوڕێیانی بوون و لەو ڕووەوه کیانووری و احسان طبریشیان دەگەڵدابوو، به توندی دژی هەر جۆره پشتگیری و لایەنگرییەکی حیزب بوون له هەر خواستێکی تایبەتی نەتەوه غەیره فارسەکان و دژی دابەشبوونی دەسەڵات بوون له ئێراندا، و

مەسەلەیەکی وایان بە فاکتەری لاواز بوونی ناوەند و بە هێز بوونی زمانی کەمینەکا لە سەر حسابی زمانی فارسی دادەنا.

ئەوانە کە هەر لە کۆنگرەی یەکەمی حیزبەوە سەبارەت بە خواستی هەرێمەکان دڕدۆنگ بوون، و لە پەرەگرتنی جوڵانەوەی نەتەوایەتی هەر دوو گەلی کورد و ئازەر تەواو هەراسان بوون، دواتریش ڕەخنەی توندیان لە حیزب ئەوە بوو کە چۆن ڕێکخراوە میللییەکانی ئازەر و کوردی لەبەرەدا قبوڵ کردووە و جوڵانەوەکانی ئازەربایجان و کوردستانی بە بەشێك لە جوڵانەوەی دیموکراتی گشتی نێوبردوون. هەر بۆیە حیزبی تودە لە پاش ڕووخاندنی حکوومەتەکانی ئازەربایجان و کوردستان هەتا کۆنگرەی دووەم لە بەهاری ساڵی 1948 دا چ هەڵوێستێکی ئاشکرا و ڕەسمییان سەبارت بە کێشەی نەتەوایەتی لە ئێراندا نەبوو، حاڵەتێکی وا کە تا جیابوونەوەی باڵی ڕاست و خۆ ئامادە کردن بۆ بەستنی کۆنگرەی دوو وەك خۆی مایەوە و تەنیا خواستە ئابووری و کێشە چینایەتییەکان جێگای مشتوومڕ بوون (99).

لە ڕاستییدا مەسەلەی جیابوونەوەی خلیل ملکی و هاوڕێیانی لە حیزبی تودە، ژمارەی ئەندامە فارس ڕەگەزەکانی لە ڕێبەرایەتی ئەو حیزبە دا کەمکردەوە و سەنگیانی دابەزاند، لە بەرامبەر ئەوەشدا چەند ئەندامی ئازەری توانییان بگەنە پۆستی ڕێبەرایەتی، بە چەشنێك لە کۆنگرەی دووەمدا 44٪ ڕێبەرایەتی حیزبی تودە ئازەری زمان بوون، ئەوەش هەل و مەرجێکی وای سەپاند کە ڕێبەرایەتی کە لە دەستی باڵی مەیانڕەودا مابووەوە، بە لە بەرچاو گرتنی ڕووداوەکانی پاش جەنگی دووەمی جیهانی و خەباتی نەتەوەیی هەردوو گەلی کورد و ئازەر، ئاوڕێك لە کێشەی نەتەوایەتی لە ئێراندا بداتەوە و هەوڵی ئەوە بدات ئەو کێشەیە بخاتە خزمەت خەباتی چینایەتی و سەرتاسەری دژی دەربار و موڵکدارە کۆنەپارێزەکان و ئیمپریالیزم لە ئێراندا، بەوەی کە حیزبی تودە، لە ڕووی تاکتیکەوە، بە قسە و نووسین، نەك بە پراکتیك، لایەنگری لە وەڵامدانەوە بە لانی کەمی ماف فەرهەنگی و ئیداری سنورداری نەتەوە غەیرە فارسەکانی ئێران بکات.

لێرەوە یەکێك لە بڕیارەکانی کۆنگرەی دووی حیزبی تودە، بریتی بوو لە هەوڵدان بۆ بەستنی پەیوەندی لەگەڵ فیرقەی دیموکرتی ئازەربایجان و حیزبی دیموکراتی کوردستان، بەو پێیەی ئەو دوو ڕێکخراوە "ڕێزیان لە یاسای بنەڕەتی ئێران گرتووە و لە پێناو چەسپاندنی هێزە پێشکەوتووخوازەکانی ناوچەکانی دیکەی ئێراندا تێکۆشاون"، هەروەها زەمنیە خۆشکردن بۆ یەکگرتنی حیزبی تودە و ئەو دوو ڕێکخراوە هەرێمییە، هەر بۆیە حیزبی تودە لە کۆنگرەی دوودا چەند دروشمی وەك: (زنده باد جنبش ملی آذربایجان و کردستان/ بژی جوڵانەوەی نەتەوەیی ئازەربایجان و کوردستان)، (از حق خود مختاری ملی کردستان و آذربایجان حمایت می کنیم/ پشتگیری ماف خودموختاری نەتەوەیی کوردستان و ئازەربایجان دەکەین)و (نابود باد همه اشکال ستم ملی/ ڕیسوا بێت هەموو شێوازێکی چەوساندنەوەی نەتەوەیی) لەگەڵ دروشمەکانی دیکەی حیزبدا بەرز کردەوە (100).

هەروەها لە یادی دەیەمین ساڵوەگەڕی مەرگی (د.ارانی)دا، ژمارەیەکی (مردم) کە تایبەت بوو بە یادی شەهیدانی مەزنی ئێران، ناوی ئەو ڕێبەرە نەتەوەییانەی کورد و ئازەری بە تێکۆشەر و شەهیدی ڕێگای ئازادی ئێران ناو بردوو، کە بە دەستی لەشکری شاهەنشاهی هەڵواسران و گوللە باران کران (101).

شایەنی باسە تودە لە سایەی تێزی نەتەوایەتی ستالین و ئەزمونی شورەویدا بەو شێوەیە قسەی لە کێشەی نەتەوایەی لە ئێراندا دەکرد، کە ئێران لە چەند میللەتی جیاواز پێکدێت، هەریەکەیان زمانی تایبەتی خۆی هەیە و لەوی دیکە جیاوازە، بەڵام تێکڕای ئەو میللەتانە لە پێناو هێنانەدی فەرەهەنگێکی دەوڵەمەند و خەباتێکی هاوبەش دژی فیوداڵیزم و زۆرداری و ئیمپریالیزم و بیٰ جیاوازی لە سەنگەرێکدا تێدەکۆشن. هەروەها ئەو باوەڕەی لا دروست ببوو، کە پێویستە مارکسیستەکانی ئێران دان بە فرە گەلی ئێراندا بنێن و هەوڵبدەن لە پێناوی بە هێز کردن و سەرخستنی خەباتی چینایەتی و دژی ئیمپریالیستیدا، دژایەتی ستەمی میللی لە ئێراندا بکەن، و ئەو ستەمە بە ڕوویەکی قێزەونی سیستەمی سەرمایەداری کۆمپرادۆری لەو وڵاتەدا بزانن، و بە جۆرێك مامەڵە لەگەڵ ئەو کێشەیەدا بکەن کە ببێتە هۆی لاواز کردنی پایە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی چینی فەرمانڕەوا و ئیمپریالیزم لە ئێراندا.

بێگومان ئاوڕدانەوەی حیزبی تودە و دانپیانانی بە کێشەی نەتەوایەتی لە ئێران و ستەمی سەر گەلانی غەیرە فارس مەسەلەیەك بوو کە بۆشاییەکی گەورەی لە بەرنامەی حیزبێکی مارکسی وەك تودەدا پڕ کردەوە، بەڵام خوێندنەوەیەکی ئابووری چینایەتی ئەو کێشەیە و گرێدانی بە سەرکەوتنی خەباتی چینایەتی و دژی ئیمپریالیستی گەلی سەردەستەوە و بە زۆر کۆکردنەوەی چینە زەحمەتکێشەکانی تێکڕای گەلانی فارس و غەیرە فارس لە سەنگەرێکدا، ئەوەیان مەسەلەیەك بوو کە گیروگرفت و دوو فاقێیەکی ئێکجار زۆری لە پراکتیکدا دەهێنا گۆڕیٰ، و ستەمی نەتەوایەتی بە تەواوی بنبڕ نەدەکرد و یەکسانی و دادپەروەری نەتەوەیی وەدینەدەهێنا.

هەر بۆیە هیچ کاتێك حیزبی تودە ماف چارەنووس و دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی بە گەلە غەیرە فارسەکانی ئێران ڕەوا نەدەبینی و باسیشی لێوە نەدەکرد، و بگرە دژیشی دەوەستان و کارێکی وایان بە زیانی خەباتی (یەکگرتووی) چینە زەحمەتکێشەکانی ئێران بە دژی کۆنەپەرەستی و ئیمپریالیزم دەزانی، و پێیان وا بوو ئەو مافە هەل و مەرجی بە دەستەوە گرتنی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی لە لایەن چینی بورجوراو نیمچە دەرەبەگی ناسیۆنالیستی نەتەوەی غەیرە فارسەوە فراهەمدەکات و ئێران (یەکپارچە) دەکاتە چەند دەوڵەتێکی ناسیۆنالیستی دژ بە یەك. مەسەلەیەکی وا کە زۆر بۆ پاشەوەی دەگێڕانەوە (102).

لە ڕاستیدا ئەم جۆرە دید و لێکدانەوەیەی حیزبی تودە سەبارەت بە کێشەی نەتەوایەتی و چۆنیەتی چارەسەر کردنی، و وێڕای ئەوەی فاکتەرێکی بنەڕەتی ناڕوونی و دژ بەیەکی هەڵوێستەکانی ئایندەی بوون لە مەڕ ئەو مەسەلەیە لە ڕووی تیۆر و پراکتیکەوە، کە لە باشترین حاڵەتیدا خۆی لە دانییانان بە ماف (خودگردانی) (103) دەبینیەوە، ئەوەی کە نەك هەر کێشەی نەتەوایەتی لە ئێراندا لە بەین نەدەبرد، بگرە شێوازێکی دیکەی لە پەیوەندی نا بەرامبەر و ستەمگەرانە لە نێوان ناوەندێکی بە هێزی فارسنشین و هەرێمە غەیرە فارسەکانی کوردستان، ئازەربایجان، عەرەبستان، بلوجستان....هتد، دەهێنایە گۆڕیٰ.

ئەوەش ئەو ڕاستیەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە حیزبی تودە لەو پەڕی توانا و هێز و نفوزی جەماوەریدا، ئامادە نەبووە هاوکاری و لایەنگری هیچ حیزب و ڕێکخراو و گروپێکی سیاسی نەتەوایەتی لە کوردستانی ئێراندا بکات، ئەگەر ئەو حیزب و ڕێکخراوە پێشڕەوی و پێشەنگی حیزبی تودەی قبوڵ نەبێ و لە ژێر ئالای ئەنتەرناسیۆنالیزمی تودە دا لە سەنگەری دژ بە کۆنەپەرەستی و ئیمپریالیزمدا لە ئێرانێکی یەکپارچەی ناوەندگەرادا تێنەکۆشێ.
بۆ نموونە، کاتێك چەند لاوێکی شاری مەهاباد لە سەرەتای ساڵی 1948دا خوازیاری ژیاندنەوەی حیزبی دیموکراتی کوردستان بوون، بە هومێدی ئەوەی حیزبی تودە هاوکارییان بکات بەیاننامەیەك بە زمانی کوردی چاپ و بلاوبکەنەوە و تێیدا بڵێن "حیزبی دیموکرات نەمردووە و زیندووە و بۆ وەدەست هێنانی ئامانجەکانی گەلی کورد درێژە بە خەبات دەدات" (104)، کەچی حیزبی تودە خۆی تێنەگەیاندن، ئاکامەکەشی وە بلوریان دەڵێت "پاش ئەوەی لە حیزبی تودە نا ئومێد بووین، بڕیارماندا دووکەس بنێرین بۆ کوردستانی عێراق و لە پارتی دیموکراتی کوردستان یارمەتی وەرگرین" (105).

بە هەر حاڵ پاش پەرەگرتنی جولانەوەی دیموکرتی سەرتاسەری و بزووتنەوەی خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران بە ڕێبەرایەتی بەرەی نیشتمانی و د.مصدق لە سەرەتای پەنجاکاندا، حیزبی تودە توانی ئەم دەرفەتە بۆ خۆ ڕێکخستنەوە و پەرەپێدانی چالاکییە سیاسییەکانی بقۆزێتەوە، لێرەشەوە ڕێبەرایەتی حیزب بە لە بەر چاو گرتنی پێشینەی ئازادیخوازانە و هەل و مەرجی تایبەتی کوردستانی ئێران، لە هەوڵی ئەوەدا بوو خەونی کۆنی لە پەیدا کردنی نفوزی جەماوەری و کۆنترۆڵکردنی جولانەوەکەی کوردستان بێنێتە دیٚ، ئەویش لە ڕێگای خۆنزیککردنەوە لە حیزبی دیموکراتی کوردستان کە لەو قۆناغەدا سەر لە نوێ لە لایەن ژمارەیەك لاوانی خوێنگەرمی مەهابادی دامەزرابووە ولە نێوخەڵکیشدا ڕیشەی داکوتابوو، لە ڕاستیدا حیزبی تودە خوازیاری داماڵینی سروشتی کوردایەتی و نەتەوەیی حیزبی دیموکراتی کوردستان و گۆڕینی بوو لە ڕێکخراوێکی سەربەخۆوە بۆ شاخەی حیزبی تودە لە کوردستاندا.
بلوریان دەڵێت: "حیزبی تودە زانی حیزبی دیموکرات لە نێو خەڵکدا ڕیشەی هەیە و ئەندامانی بە نهێنی خۆیان ڕێکخستۆتەوە داوای پەیوەندی لێکردین"(106)، سەرەتای ئەو پەیوەندییەش لە ڕێگای صارم الدینی صادق وەزیری) خەڵکی سنە و دانشتووی تاران و وەکیلی پایەی یەکی دادوەریی و بە هۆی سەدیقی ئەنجیری ئازەر کە کارمەندی ئەو کاتەی بالای ئیدارەی فەرهەنگ بوو لە تاران، ئەنجامدا تا دواتر لە بەهاری 1953دا حیزبی تودە چوار کادری پلە دووی خۆی ناردە کوردستان بە ناوی (عبدالرحمن قاسملو، بهنام، ئیحسانوڵڵا و جەوهەری) کە بە مەبەستی بارهێنانی ڕێبەران و ئەندامانی حیزبی دیموکراتی کوردستان بە بیری چەپی تودەیی و ئێرانچێتی و شورەویپەرەستی.

جۆری پەیوەندییەکەش وەك قاسملو نووسیویە "بەڕێوەبەری حیزبی تودە ئەو کاتە لەو بڕوایە دابوو کە هەم لە باری تەشکیلاتی و هەم لە باری سیاسییەوە ڕێکخراوەکانی حیزبی دیموکرات لە کوردستان دەبێ بە گشتی پەیڕەوی بەڕێوەبەری حیزبی تودە بێ، لە ڕاستیدا بەشێك بن لە تەشکیلاتی حیزبی تودە، بەڵام ناوی حیزبی دیموکرات بپارێزن و هەر بەو ناوەش درێژە بە تێکۆشانی خۆیان بدەن کە بە کردەوەش هەر وای لێهات" (107).

ئەم قسەیەی قاسملو ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە لە ئەنجامی ئەو پەیوەندییەدا حیزبی دیموکرات لە ڕووی سیاسی و ڕێکخراوەییەوە سەربەخۆیی خۆی لە دەستدا و بە پراکتیك بووە شاخەی حیزبی تودە لە کوردستان بە ناوی حیزبی دیموکرات، لە ڕووی ئیدۆلۆژیشەوەی ڕێبەرانی حیزبی دیموکرات پشتیان لە ناسیۆنالیزم و کوردایەتی کرد و لە ڕێگای کلاسی تایبەتەوە بوونە هەڵگری ئاڵای ئەنتەرناسیۆنالیزم بە ڕێبەرایەتی و شێوازە تودەییەکەی. مەسەلەیەکی وا کە تەسلیمکردنی ئاڵای جوڵانەوەی نەتەوایەتی گەلی کوردە بە ژمارەیەك مارکسیستی شۆڤێنستی فارس لە تاران، ئەوانەی لە بەر زۆر هۆ لە ڕەهەندە ڕاستەقینە سیاسی و مێژووییەکانی کێشەی کورد لە ئێران نەدەگەیشتن، و نە دەیانتوانی و نە مەبەستیشیان بوو لە پێناو ئامانج و ئاواتەکانی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانی ئێراندا تێبکۆشن، جگە لەوەی بۆ چەند ساڵ دەست و پێی حیزبی دیموکرات و ئازادیخوازانی کوردیان زنجیر کرد و تەواوی ماندووبوون و تێکۆشانی خەڵکی کوردستانیان کردە قوربانی سیاسەتی ناجێگیر و هەڵوێستە دژ بە یەکەکانی حیزبی تودە لە تاران.

بۆ نموونە، حیسامی نووسیویە "کاتێك قونسڵخانەی ئینگلیزی لە خوزستان بەسترا و ئاڵای ئێران لە ساختومانی شیرکەتی نەوت هەڵکرا، لە سەرانسەری ئێران تیلگرافی پشتیوانی بۆ مصدق لێ درا، منیش لە نەغەدە تیلگرافی پشتیوانی و پیرۆزباییم بۆ دوکتۆر مصدق نارد... پاش ماوەیەك لە مەهابد نامەیەکم بۆ هات نووسرابو براەرانی سەرو (واتە ڕێبەرانی حیزبی تودە لە تاران ــ ل) لە تیلگرافی پیرۆزبایی تۆ ڕەخنەیان گرتوە...تیلگرافی پشتیوانی ئەو دەبێتە هۆی ئەوەکە خەڵك حکوومەتی مصدقیان پێ باش بێ" (108).

وەك لە پێشەوە ئاماژەی بۆ کراوە، وێڕای ئەوەی حیزبی تودە لە کۆنگرەی دووەمییەوە دانی بە فرەگەلی ئێراندا نابوو، و مافێکیشی بە ناوی (خودگردانی) ییەوە پێ ڕەوا بینیبوون و دژایەتی هەر شێوازێکی ستەمی نەتەوەیی لە ئێراندا ڕاگەیاندبوو، کە چی بە پراکتیك و لە کوردستان نە شتێك لەو بارەیەوە ڕەچاو کرابوو، نە تاقە هەنگاوێکیش نرابوو کە لە ڕووی زمان و فەرهەنگەوە، یا لە بارەی مافە سیاسی، نەتەوەیی و کۆمەڵایەتییەکان و هۆشی نەتەوایەتیەوە خزمەت بە گەلی کورد لە کوردستانی ئێران بکات، نەك ەر خۆی، بگرە حیزبی دیموکراتی کوردستانیشی لەو ئەرکە هەڵپە ساردبوو، وەك حیسامی گوتوویە "ئێمە بە ناوی حیزبی دیموکرات کار و تەبلیغاتمان دەکرد، بەڵام لە واقیع دا وەك بەشێك لە ڕێکخراوی حیزبی تودەی ئێران بووین، بە تایبەت کادری بەڕێوەبەری خۆیان بە تودەیی دەزانی، برادەرانمان بە تاوانی تودەیی دەگیران... خەباتی نەتەوایەتی، تەبلیغات بۆ مەسەلەی کورد یا وەدەست هێنانی ماڧ نەتەوایەتی، هەر باس نەدەکرا، ئەساس و بناغەی تێکۆشانمان لە سەر

خەباتی چینایەتی دامەزرابوو، بە هیچ جۆر سەرەڕای ئەو هەموو ئیمکاناتە بیرێك لە دەرکردنی ڕۆژنامەیەك بە زمانی کوردی نەدەکراوە، ڕێبەرایەتی حیزب تودە مەسەلەی نەتەوایەتییان جارێکیش نەهێنا گۆڕێ" (109).

هەروەها حیسامی لە شوێنێکی دیکەشدا ئاماژەی بەو ڕاستییە داوە و دەڵێت "ڕاستە لە نێو خەڵك تێکۆشان بە ناوی حیزب دیموکرات بوو، بەڵام هیچ بەرنامە و سیاسەتێکی نەتەوایەتی و کوردستانیمان نەبوو، دەستورات و ئەوامیری حیزبی تودە دەهاتن و بە گوێرەی ئەوان تێکۆشان بەڕێوە دەچوو" (110).

(سەعید کاوە)ش لە بیرەوەرییەکانیدا باس لە چۆنێتی بیر کردنەوەی نانەتەوەییانەی ڕێبەرانی ئەودەمی حیزبی دیموکراتی کوردستان کردووە و گوتوویە "لە بیرمە لە کۆبوونەوەی کادر و مەسئولاندا کاتی مەسەلەیەك دەهاتە پێش بیری حیزبی تودە بە سەر هەست و مێشکی کوردە سیاسییەکاندا زاڵ بوو، بە زاهیر ئەندامی حیزبی دیموکراتی کوردستان بوون، بەڵام مەسەلەی میللی و ڕزگار بوونی کورد هەر باسیشی لێ نەدەکرا" (111).

لەوەش زیاتر کاتێکی نارەزایەتی وەرزێرانی کوردستان دژی زوڵم و ستەمی دەرەبەگە شاپەرەستەکان پێ بە پێی خەباتی دیموکراتیکی سەرتاسەری دژی دەربار و ئیمپریالیزمی بەریتانی بە ڕێبەرایەتی بەرەی نیشتمانی لە گەشە کردندا بوو، ململانێ چینایەتییەکان لە ناوچەی بۆکان گەیشتە ڕادەی تەقینەوە و ڕاپەڕینی وەرزێران لەو ناوچەیە بە سەرکردایەتی (حاجی قاسم) کە لایەنگری بەرەی نیشتمانی بوو، دەستپێکرد(112)، بە داخەوە کۆمیتەی سەرکردەیی لە مەهاباد (واتە حیزبی دیموکراتی کوردستان ــ ل)و ڕێبەرانی حیزبی تودەش نەیانتوانی ڕاپەڕین ەب هێزکەن و بۆ لای شۆڕشێکی ڕاستەقینە پاڵی پێوەبنێن" (113).

هەروەها (هێمن) وێڕای ئەوەی داخ بۆ ئەوە هەڵدەکێشی کە حیزبی دیموکرات درەنگ جوڵاوەتەوە و وەك پێویست لەگەڵ ئەو ڕاپەڕینە ڕەسەنەدا مامەڵەی نەکردووە، گازندەشی لە هەڵوێستی خۆ گێل کەرەی حیزبی تودە لە مەڕ ئەو ڕاپەڕینەوە کردووە و ڕەخنەی ئەوەی لێگرتوون، کەلەگەڵ ئەو هەموو توانا و ئیمکاناتەی هەیانبووە، چ یارمەتییەکیان بە جوتیارە ڕاپەڕیوو دواتر وەدەرنراوەکان نەکردووە (114). جگە لەوەش هەوڵدرا شێوازی سەرکوتی خوێناوی ڕاپەڕینەکە بکرێتە بیانوویەك بۆ هێرشکردنە سەر مصدق و حکوومەتی بەرەی نیشتمانی، وەك ئەوەی لێپرسراوی کۆمیتەی وەرزێرانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی لە ناوچەی نەغەدە، لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەریدا بە خەڵکی ڕاگەیاند: "برایانی بەڕێز، زەحمەتکێشانی شاروگوند، وەك دەبینن حکوومەتی دوکتۆر مصدق لە هەموو شوێنێ پشتیوانی لە دەرەبەگەکان دەکات، ئێستا بە پشتیوانی لەشکری مەهاباد و بە تانك و تۆپەوە چونە سەر وەرزێرانی ناوچەی بۆکان و فەیزوڵڵابەگی"(115).

بەم چەشنە، لە بیرکردنی کێشەی نەتەوایەتی گەلی کورد، وەڵامنەدانەوە بە پێویستییە واقعییەکانی کۆمەڵگای کوردەواری، دیارینەکردنی سنوور و ڕێ و شوێنێك بۆ پەیوەندییەکانی نێوان حیزبی دیموکرتی کوردستان و حیزبی تودە،دوور کەوتنەوە لە کوردایەتی و خۆ بەستنەوە بە حیزبی تودەی پێشەنگی چینی (پرۆلیتاریا)ی ئێران و

سیاسەتە دژ بە یەکە سەرەڕۆکانی لە لایەن ڕێبەرایەتی حیزبی دیموکراتی کوردستانەوە، نەك هەر زەمینەی بۆ دەرکەوتنی چەند حیزبی دیکەی وەك (حزب سادات)و (حزب سعادت ملی) لە کوردستان ڕەخساند(116)، و بەشێکی چینەکانی کۆمەڵگای کوردەواری لە حیزبی دیموکرات دوورە پەرێز ڕاگرت، بگرە بووە ماکێکی خراپ و پەتایەکی درێژخایەن لە بەدەنی حیزبی دیموکراتی کوردستاندا و گیانی چەپگەرایی و ئێرانچێتی بە سەر گیانی نەتەوایەتی و کوردستانی بووندا زاڵکردو بووە بەردی بناغەی تەواوی پەرت بوون و ناکۆکییە ئایندەییەکای ڕێبەرایەتی حیزبی دیموکراتی کوردستان و دابەشبوونی ئەو ڕێبەرایەتییە بە سەر چەپ و ڕاست، ناسیۆنالیست و ئەنتەرناسیۆنالیست، شۆڕشگێڕ و سوپەر شۆڕشگێڕ...هتد کە جگە لە زیان قازانجێکی بە مەسەلەی نەتەوایەتی کورد لە ئێران نەگەیاندووە.

لەوەش بترازێت، حیزبی تودە لێرە بە دوا هیچ کات ئامادە نەبووە حیزبی دیموکراتی کوردستان وەك حیزبێکی سەربەخۆی خاوەن ڕێبازی کوردایەتی بناسێت، و هەمیشە وەك شاخەیەك خۆی لە کوردستاندا تێی ڕوانیوە و هەوڵی ئەوەی داوە حیزبی دیموکرات ئەو ئەشکەوتە بە تاڵە بێت سەدای تودەی تێدا دەنگبداتەوە، مەسەلەیەکی وا کە بۆ خودی حیزبی تودە و بۆ جوڵانەوەی نەتەوایەتی گەلی کوردیش لە ئێران زیانێکی بێ قەرەبوو کردنەوەی گەیاند.

بە هەر حاڵ، بە سەکەوتنی کودەتای ئابی 1953 و ڕوخاندنی حکوومەتی مصدق، لە کوردستانیش وەك ناوەند و زۆربەی هەرێمەکانی دیکەی ئێران لەشکر و هێزە شاپەرەستەکانی دەسەڵاتیان گرتەوە دەست و بە ئاسانی خۆیان سەپاندووە، ڕابەر و کادرەکانی حیزبی دیموکراتی کوردستان بە چاولێکەری و وەك وابەستەیەکی ڕێبەرایەتی تودە لە تاران بێ هەڵوێست دۆش دامابوون، حیزبی تودەش وەك گوترا لە هەوڵی تیۆر داتاشیندا بوو تا شکستی جوڵانەوەی دیموکراتی بخاتە گەردنی بەرەی نیشتمانی و خۆی لە هەر لێپرسراوییەك بدۆزێتەوە، ئەوەش چ لە سەر حیزبی تودە و چ لە سەر حیزبی دیموکراتی کوردستان گران کەوت، لە کوردستان ژمارەیەکی زۆری خوێندکار و لاوە خوێنگەرمەکان و کادرەکانی پلەی خوارەوەی حیزبی دیموکرات یا بە تەواوی وازیان هێنا، یا خود ڕوویان لە پاشماوەی بەرەی نیشتمانی کرد (117).

لە لایەکی ترەوە، شاڵاوی بەرفراوانی دەزگا سەر کوتگەرەکانی ڕژێمی شاهەنشاهی بۆ سەر ڕێکخراو و بارەگا و ئەندامەکانی حیزبی تودە لە تاران و گرتنی بەشێکی بەرچاوی ڕێبەرایەتی ئەو حیزبە و بڵاوکردنەوەی پەشیماننامەکانیان لە ڕۆژنامە ڕەسمییەکانی میریدا، هەروەها سەرقاڵبوونی ڕژێم بە لێدانی ئۆپۆزیسیۆنی سەرتاسەری وەك ڕاوەدوونانی ئەندامانی بەرەی نیشتمانی و کەسایەتییە مەزهەبییەکان لە شارە گەورەکاندا، هەل و مەرجێکی بۆ ڕێبەرانی حیزبی دیموکراتی کوردستان هێنایە پێش کە بڕیار لەوە بدەن بۆ پاراستنی ڕێکخستنەکانی خۆیان و بە کەڵك وەرگرتن لە فەزای تا ڕادەیەك ئاوەڵای گوندەکانی کوردستان، سەربەخۆ لە ڕێبەرایەتی حیزبی تودە کە زۆربەیان یا بەرە و شورەوی هەڵاتبوون، یا خود گیرابوون و بەڵێنی هاوکارییان بە دەزگا سەرکوتگەرەکانی ڕژێم دابوو، لە سەر کاروچالاکی خۆیان بەردەوام بن.

هەر بۆیە لە بەهاری ساڵی 1955دا ڕێبەرایەتی حیزبی دیموکراتی کوردستان لە تاران کۆبوونەوە و بڕیاریاندا پەیوەندی تەشکیلاتی لەگەڵ حیزبی تودە دا بپچڕێنن و نامەیەکی ڕەخنە ئامێزیش سەبارەت بە بێ هەڵوێستی حیزبی تودە لە مەڕ کودەتای 19ی ئاب بنووسن و حیزبی کۆمۆنیستی شورەوی لێ ئاگادار بکەنەوە، ئەو بڕیارەی لە یەکەمین کۆنفرانسی حیزبی دیموکراتی کوردستاندا لە ناوچەی (لاجان) لە مایسی 1955دا جەختی لە سەر کرایەوە و هەنگاوی بۆنرا (118)، شایەنی باسە پاش دابەشکردنی ئەرك و ڕێکخستنەوەی ڕێبەرایەتی، حیزبی دیموکرات چالاکییە کانی خۆی لە کوردستانی ئێراندا پەرەپێدا، و سەرلەونوێ ڕۆژنامەی (کوردستان)ی ئۆرگانی حیزبی بە زمانی کوردی بە چاپ گەیاندەوە، هەروەك قاسملو لە نامەیەکیدا بۆ مەلامستەفای بارزانی نووسیوە: "کاری حیزبی دیموکراتی کوردستان بە تایبەت پاش کودەتای ساڵی 1953 پەرەی گرت چونکە حیزب دەستی کرد بەوە سەربەخۆ کار بکات و کاری کوردستان هەر خۆی بەرێتە پێش" (119).

بەڵام جێگای سەرنجە، خودی قاسملو کە پێشتر وەك ئەندامێکی ڕەسمی حیزبی تودە سەرپەرەشتی پەیوەندییەکانی حیزبی تودەی ئێران و ڕێبەرایەتی حیزبی دیموکراتی کوردستانی دەکرد، بڕیارەکەی کۆبوونەوەی تاران و کۆنفرانسی یەکەمی حیزبی دیموکراتی لە بەرچاو نەگرت و لە سەر پەیوەندییەکانی خۆی بە ڕێبەرایەتی حیزبی تودەوە بەردەوام بوو، ئەوەش هەل و مەرجێکی هێنایە کایەوە کە دەزگا سەر کوتگەرەکانی ڕژێمی شاهەنشاهی پاش ئەوەی خودی قاسملۆیان خستە داو، ئاوڕێکی جیدی تر لە چالاکییەکانی حیزبی دیموکراتی کوردستان و ئەندامەکانی بدەنەوە و خۆبۆ ئەوە ئامادە بکەن گورزێکی توندی لێوەشێنن، ئەو گورزەی کە پاش جێگیر بوونی لقەکانی دەزگای (ساواك) لە شار و شارۆچکەکانی کوردستانی ئێران لە ساڵی 1957دا پلانی بۆ داڕێژراو لە شەوی 3/2ی تشرینی یەکەمی ساڵی 1959 بە جۆرێکی وا سرەوێندرایە حیزبی دیموکراتی کوردستان کە لە بناغەوە هەڵیتەکاند و زیاتر لە 200 ــ 300 ئەندامی ڕێبەرایەتی و کادر و لایەنگری حیزبی راپێچی زیندانە تاریکەکانی ڕژێمی شاهەنشاهی کرد (120).

3/1/2: هەڵوێستی حیزبی تودە لە قۆناغی ئاوارەییدا

گەر بمانەوێت سەبارەت بەهەڵوێستی حیزبی تودە لە حاست کێشەی نەتەوایەتی گەلی کورد و ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران لە دەورانی ئاوارەیی ڕێبەرایەتی تودە لە شورەوی و ئەوروپای ڕۆژهەڵات قسە بکەین، ئەوا سەرچاوە و دکۆمێنتە مێژووییەکان ئەوەمان بۆ دەسەلمێنن کە ئەو هەڵوێستە هەر وەك پێشوو نادیار و تەم و مژاوی و زۆرجار هەلپەرەستانەبووە، دیارە وەك پێشتریش ئاماژەی بۆ کراوە ئەم قۆناغەی مێژووی حیزبی تودەی ئێران قۆناغێك بوو کە مەسەلەکانی: وابەستەبوونی یەکجارەکی حیزب بە سیاسەتی شورەوی، توندوتیژ بوونی ناکۆکییەکانی نێو ڕێبەرایەتی و پەرتبوونی ماوییەکان، دزەکردنی بەکرێگیراوانی ساواك بۆ نێو ڕیزەکانی حیزب...هتد، ئەوانە ڕوخساری سەرەکی قۆناغەکە بوون و مەسەلەی هەڵوێست وەرگرتنی جیدی لە حاست ڕووداوەکان و پراکتیز کردنی تێکۆشانی ڕاستەقینە دژی ڕژێمی شاهەنشاهی لە پەراوێزدا بوون.

بە گشتی دەتوانرێت بگوترێت، هەڵوێستی حیزبی تودە لە حاست کێشەی نەتەوایەتی لە ئێران بە گشتی، و سەبارەت بە کێشەی نەتەوەیی گەلی کورد بە تایبەتی، لە قۆناغی ئاوارەیی دا هەروەك ئەو هەڵوێستەیان وابوو کە لە پێش کۆنگرەی دوودا لە ساڵی 1948 سەبارەت بەو کێشەیە گرتبوویانە بەر، واتە خۆگێلکردن و بایەخنەدان و ئاوڕنەدانەوە. لە ڕاستیدا حیزبی تودە سەرەتا لە پەیجوی ئەوەدا بوو هەل ومەرجی ئاوارییەکە لە ئەوروپا بقۆزێتەوە تا ڕێکخراوە هەرێمییە غەیرە فارسە چەپەکانی وەك فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان و حیزبی دیموکراتی کوردستان بە تەواوی لە نێوخۆیدا بتوێنێتەوە و بە فیعلی خۆی وەك پێشەنگ و پێشڕەو و تاکە حیزبی چینی کرێکاری ئێران و لایەنگری بەرەی پێشکەوتووخواز و بلۆکی سۆسیالیزم ڕاگەیەنێت، لەم لایەنەشەوە حیزبی تودە توانی لە کۆنفرانسی حەوتەمدا کە بە ناوی (یەکگرتن) لە 19 ــ 28 تەمووزی 1960دا لە مۆسکۆ بەسترا فیرقەی دیموکرات ڕاکێشێتە نێو حیزبی تودەوە (121). بەوەش فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان کۆتایی هات.

بەڵام حیزبی دیموکراتی کوردستان چارەنووسێکی دیکەی لە فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان گرتە بەر، چونکە ڕێبەرایەتییەکەی پاش پەلامارەکەی ساواکی ساڵی 1959 بە تێکڕا هەڵنەهاتنە ئەوروپا، بەڵکوو ئەوانەی بەر پەلامارەکە نەکەوتن، کشانەوە سەر سنوورەکانی کوردستانی ئێران و ئاودیوی خاکی کوردستانی عێراق بوون، بەوەش نەکەوتنە ژێر ڕەحمەتی ڕێبەرایەتی هەڵاتووی حیزبی تودە و دەسەڵاتدارانی شورەوییەوە.

لێرەدا دەبێت ئەو ڕاستییە بدرکێنرێت، کەوێڕای ئەوەی حیزبی دیموکراتی کوردستان لە ساڵی 1955ەوە بڕیاری پچڕانی پەیوەندی تەشکیلاتی خۆی لەگەڵ حیزبی تودەدا، بەڵام تا ساڵی 1960 یش زیاتر عەقڵییەتێکی چەپی دوور لە نەتەوایەتی بە سەر ڕێبەرایەتی حیزبی دیموکراتدا زاڵ بوو، جگە لەوەی ئەو حیزبە تودە لە قەڵەم دەدا و باسی لە (بەرەی یەکگرتوو) دەکرد.

ئەوەتا بەیاننامەیەکی حیزبی دیموکراتی کوردستان کە بە بۆنەی یادی سێزدە ساڵەی ڕووداوی لە سێدرەدانی پێشەوا و هاوڕێیانی لە 10ی خاکە لێوەی 1339/ 21 ئاداری 1960دا بڵاوکراوەتەوە دەڵێت "بەر قەرار بێتەوە بەرەی یەکگرتوو لە نێوان (حیزبی دیموکراتی کوردستان) و (حیزبی تودەی ئێران)و (فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان) و (حیزبی ئێران) و حیزبەکانی تری نیشتمانی پێشکەوتوو بۆ ئازادی ئێران" (122)!!.

بەڵام پاشتر، حیزبی دیموکراتی کوردستان لە سایەی ڕێبەرایەتی (عبدالله اسحاقی) ناسراو بە (ئەحمەد توفیق)، و لە ژێر کاریگەری ڕووداوەکانی کوردستانی عێراق و هەستی هەڵچووی نەتەوایەتیدا، بە تایبەتی پاش هەڵگیرساندنی شۆڕشی ئەیلولی کوردستانی عێراق و پەرەگرتنی کوردایەتی، لە ڕێبازی چەپگەرایی و ئێرانچێتی بای داوە و ڕێبازی نەتەوایەتی و کوردستانییەتی گرتە بەر، وپەیوەندی لەگەڵ پارتە کوردییەکانی وەك (پارتی دیموکراتی کوردستان ـ عێراق) و (پارتی دیموکراتی کوردستانی سوریا) دامەزراند، و هەوڵیدا سەربەخۆ و لە پێناوی بەرژەوەندی نەتەوایەتی گەلی کورد، نەك چینی پرۆلیتاریای ئێران، پەیوەندی لەگەڵ پارتی کۆمۆنیستی شورەویدا هەبێت (123). ئەوەش بە تەواوی لە حیزبی تودەی دوور خستۆتەوە، ئەو ئەندامانەش کە لە بەر عەقڵییەتی تودەییان ئەم ڕێبازە نەتەوایەتییەی ئەحمەد تۆفیقیان قبووڵ نەبوو، ڕێگای ئەورووپای خۆرهەڵاتیان گرتە بەر و گەڕانەوە بۆ لای حیزبی تودە.

حیزبی تودەش لە ئەورووپای خۆرهەلات، لەم قۆناغەدا تاقە ئیشێکی کە پەیوەندی بە کوردەوە هەبێت کردی ئەوە بوو، کەدوای ڕاکشانی فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان بۆ نێو حیزبی تودە، بڵاوکراوەی (کوردستان) یان هەڵگرت کە بە لاپەڕیەك و بە زمانی کوردی لە ڕۆژنامەی (آذربایجان)ی ئۆرگانی فیرقەدا بۆ ماوەی پازدە ساڵ لە باکۆ بڵاوکرایەوە، ئینجا وەك حیسامی دەڵێت "هەموو هەوڵ و تەقەلایان هەر ئەوە بووکە بە هۆی کاك عەلی گەلاوێژ و کاك ڕەحیمی قازی (دوو کوردی ئەندامی سەرکردایەتی فیرقە بوون و تێکەڵاوی تودە بوون ـ ل)…. وە بە هۆی دوکتۆر قاسملو وکاك حەسەنی قزڵجی و من (واتە حیسامی ـ ل)… حیزبی دیموکرات وەك فیرقەی ئازەربایجان بکەن بە ڕێکخراوی حیزبی تودە ئێران لە کوردستان" (124).

پێویستە بگوترێت، گەرمبوونی ڕووداوەکانی کوردستانی عێراق و هەڵگیرساندنی شۆڕشی ئەیلولی ساڵی 1961و ئەو هەواڵ و هەڵوێستە ئیجابییانەی زۆربەی هێزە ئازادیخواز و چەپەکانی ناوچەکە بە حیزبی شیوعی عێراقیشەوە (لە ڕاستیدا پاش ئەوەی بەعسییەکان قەسابخانەیان بۆ دانان) بڵاویان دەکردەوە و گرتیانە بەر،نەبووە هۆی ئەوەی حیزبی تودە بە قازانجی کورد هەڵوێستێك وەرگرێت، یا هەر هیچ نەبێت لە ڕادیۆ کەیانەوە کە بە ناوی (پەیکی ئێران)ە وە لە سۆفیای پایتەختی بولگاریاوە بەرنامەکانی خۆی پەخش دەکرد، هەواڵی ڕووداوەکانی کوردستان و لەشکرکێشی و وێرانکارییەکانی سوپای عێراق بڵاوبکاتەوە، ئەوە لەکاتێکدا بوو کە بەشێکی بەرچاوی ئەندامانی حیزبی دیموکراتی کوردستان بە ئەحمەد تۆفیقی سکرتێریانەوە لەو شۆڕشەدا پێشمەرگە بوون دژی پەلامارەکانی سوپای عێراق لە سەنگەری بەرگریدا بوون (125)، ئەوەش بۆ کوردەکانی ناو حیزبی تودە کەسەرێکی گەورە بوو، هەر بۆیە دوکتۆر ڕەحیمی قازی لە نامەیەکیدا سەبارەت بە بەشە کوردییەکەی ڕادیۆی پەیکی ئێران نووسیویە "پەیکی ئێران بە کوردی نەبوونی لەمە باشترە"(126)، یا خود وەك حیسامی دەڵێت "هیچمان لە سیاسەتی حیزبی تودە سەبارەت بە مەسەلەی کورد ڕازی نەبوین" (127).

هەر بۆیە حیسامی کە ئەو دەم بێژەری بەشە کوردییەکەی ڕادیۆی پەیکی ئێران بوو، سەبارەت لەو بێ هەڵوێستی و خۆگێلکردنەی ڕێبەرایەتی حیزبی تودە لە مەڕ کێشەی کڵپەسەندووی نەتەوەیی گەلی کورد، نامەیەکی ڕەخنە ئامێزی ئاراستەی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی تودەی ئێران کردووە کە تێیدا هاتووە "هەر لە ڕێفۆرمی شاەوە بگرە تا ڤێتنام و هاڤانا… لە کونگوو انگولا و امریکای لاتین وە بگرە تا پاکستان و عەدەن و عومان و بەحرەین باسدەکرێت کەچی باسێك لە بزووتنەوەی دیموکراتیکی گەلی کورد لە ئێران ….نییە، دیارە ئەوەش شتێکی لە خۆڕا نییە، چونکە کاتێك کە بە فەرمانی ڕێبەرایەتی حیزب و لە یادی بیست ساڵەدا دروشمەکەی (بژی گەلی کورد)ی فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان بسڕێتەوە، مەعلومە کە یادەوەری بزووتنەوەی دیموکراتیکی گەلی کورد لای ڕێبەرایەتی حیزب شوێنێکی نابیٚ" (128).

هەروەها عەلی گەلاوێژ لە نامەیەکیدا سەبارەت بەو بیٚ هەڵوێستییەی حیزبی تودە لە حاست ڕووداوەکانی کوردستاندا گوتوویە "هیوادارم خەباتی پیاوانەی میلتی کورد بلاخرە ئەم بیٚ خەبەرانە حاڵی بکات کە لە گوێی گادا

نەنستوون و چاو لە حقیقت نوقاندن ناتوانێ صدمە بە کوردان بگەینی، بەڵکوو ماڵی ئەو کەسە وێران ئەکات کە چاوی نوقاندووە و گوێی خۆی ئاخنیوە" (129).

شایەنی باسە زیاتر توندوتیژ بوونی ڕووداوەکانی کوردستانی عێراق و شۆڕشی چەکدارانەی گەلی کورد لەو پارچەیەی کوردستاندا لە لایەك، و پەرەسەندنی ڕەوتی چەپی نوێ و بیرۆکەی خەباتی چەکدارانەی شۆڕشگێڕانە بە پشت بەستن بە ئۆردووی چینی جوتیاران و زەحمەتکێشان لە ژێر تیشکی خەبات و ئەزموونەکانی گەلانی ژێر دەست لە کوبا و ڤێتنام و جەزائر، و لەسایەی ڕێبازی (ماویزم)دا، لە نێو ڕۆشنبیرە ئێرانییە چەپەکان و خوێندکارە لاوە کوردە مارکسیستەکانی کوردستانی ئێراندا لە لایەکی دییەوە، هەل و مەرجەکەیان بەرەو ئاقاری هەڵگیرساندنی ڕاپەڕینێکی چەکدارانە بە دژی ڕژێمی شاهەنشاهای لە کوردستانی ئێراندا برد، بە تایبەتی پاش ئەوەی کە بەشێکی ئەو لاوە کوردە مارکسیستانە بە چاولێکەری (مهدی خانبابا تهران، بیژن حکمت، کورش لاشائی، محسن رضوانی)لە ساڵی 1963دا لە حیزبی تودە جیابوونەوەو ماویزمیان کردە ڕێباز و بە ناوی (سازمان انقلابی حزب تودە/ ڕێکخراوی شۆڕشگێڕانی حیزبی تودە) هەڵدەسوڕان، ئەوانیش لەگەڵ بەشێکی کادرەکانی حیزبی دیموکراتی کوردستاندا لە 14ی ئەیلولی ساڵی 1966دا (سازمان انقلابی حزب دمکرات کردستان)یان پێکهێناو، لە بەهاری ساڵی 1967دا ڕاپەڕینی چەکدارانەیان لە کوردستانی ئێراندا تەقاندەوە، ئەو ڕاپەڕینەی نزیکەی هەژدە مانگی خایاند و پاش بە کارهێنانی سەرکوت و توندوتیژییەکی کەم وێنە لە لایەن ڕژێمی شاهەنشاهییەوە دامرکێنرا (130).

لە ڕاستیدا هەر چەندە حیزبی تودە لەم قۆناغە مەسەلەی نەتەوایەتی لە ئێران دا بە خانەی فەرامۆشی سپاردبوو، و بایەخێکی ئەوتۆشی بە کێشەی پەرەگرتووی کورد نەدەدا، بەڵام لەگەڵ دامەزراندنی سازمانی ئینقلابی حیزبی دیموکراتی کوردستان و بەستن و پتەوبوونی پەیوەندییەکانی و نزیکبوونەوەی ڕێبەرایەتی لە سازمانی ئینقلابی حیزبی تودە، وکەوتنەوەی هەواڵی ئەگەری هەڵگیرساندنی جوڵانەوەیەکی چەکدارانە دژی ڕژێمی شاهەنشاهی لە کوردستانی ئێران، حیزبی تودە لەگەڵ ئەوەی بڕوایەکی بە خەباتی چەکداری شۆڕشگێڕانە نەبوو (131)، کەچی بە پەلە هەڵپەرەستانە کەوتەخۆ، و د.رادمنشی سکرتێری حیزب لەگەڵ چەند ئەندامێکی کوردی تودەیی بە هەڵەداوان خۆیان گەیاندە بەغدای پایتەختی عێراق و لە 9ی شوباتی 1968دا، لەگەڵ چەند ئەندامێکی ڕێبەرایەتی سازمانی ئینقلابی حیزبی دیموکراتی کوردستاندا کۆبوونەوە و پاش گفتوگۆ ڕێکەوتننامەیەك لە نێوان هەر دوو لادا بەستراو بەیاننامەیەکی هاوبەشیان بە زمانی فارسی دەرکرد (132).

شایەنی باسە، حیزبی تودە مەبەستی لەم کۆبوونەوەیە، هەروەك لە بەیاننامەکشدا دەردەکەوێت بریتیبوو لە:

أ ــ بە پەراوێزکردنی کێشەی نەتەوایەتی کورد لە ئێران و لە قەڵەمدانی جوڵانەوە چەکدارانەکەی کوردستان لە بەشێك لە خەباتی گەلانی ئێران و نیشاندانی وەك جوڵانەوەیەکی چینایەتی بە دژی کۆنەپەرەستی شاهەنشاهی و ئیمپریالیزم.

ب ــ قسه کردن له بەلشەفە کردنی ئێران وەك تاکە چارەسەرێکی کێشەی نەتەوەکانی ئەو وڵاتە بە کوردیشەوە، مەسەلەیەکی وا کە ئەزموونێکی شکستخواردوو و ناکام بوو، جگە لەوەی چاولێکەری و تێنەگەیشتن بوو لە هەردوو واقیعەکەی شورەوی و ئێران و زیاتر بەزیان بۆ کێشەی نەتەوایەتی و چارەسەر کردنێکی زانستیانە و ئازادانەی ئەو کێشەیە کۆتایی دەهات.

ج ــ هەوڵدان بۆ سڕینەوەی ناو و کارەکتەری سەربەخۆی حیزبی دیموکراتی کوردستان و بە فیرقەیی کردنی، تا لە ئایندەیەکی نزیکدا لە نێو حیزبی تودەی دایك و پێشڕەودا بتوێتەوە.
ع ــ نیشاندانی حیزبی تودە وەك دۆستێکی ستراتیژ و دابینکەری پێویستییە مادی ومەعنەوییەکانی جوڵانەوە چەکدارانەکەی کوردستانی ئێران، ئەوەش لە لایەکەوە جوڵانەوەکەی لە سازمانی ئینقلابی حیزبی تودە دوور دەخستەوە، لە لایەکی تریشەوە کز کردن و هێشتنەوەی ئەو ڕاپەڕینە چەکدارییە بوو لە کوردستانی ئێران و هومێدی گەیشتنی هاوکارییەکانی حیزبی تودە کە هیچ شتێکی دیار نەبوو.

دیارە کۆمیتەی ئێرانی حیزبی تودە لەو دەمەدا نەك هەر بە قازانجی جوڵانەوەکە و پێشکەشکردنی هاوکاری و زەمینە خۆشکردنی سەرکەوتنی کارێکی پێ نەدەکرا، بەڵکوو ڕێبەرایەتییەکەی بە دەست کەسایەتییەکی ساواکی وەك (عباس شهریاری) یەوە بوون کە زۆر دوور نییە زانیاری زۆر ووردی لە سەر دەستە چەکدارەکانی سازمانی ئینقلابی حیزبی دیموکراتی کوردستان پێشکەش بە دەزگای جاسووسی و سەرکوتی ساواك نەکردبێت، چونکە هێندێك هەواڵ دەگەیشتنە ئەو دەزگایە کە تەنیا ڕێبەرەکانی سەرکردایەتی حیزبی تودە و چەکدارە شۆڕشگێڕەکانی لێ ئاگادار بوون، بۆ نموونە هەر خودی کۆبوونەوە دوو قۆڵییەکی 9ی شوباتی 1968 لە بەغدا، کە پاش دوو هەفتەی تەواوی خواس و باسەکانی بە ڕاپۆرتێك گەیشتوونەتە ساواك (133).

ئەوەی جێی تێڕامانە، یەکێکە لەو ڕاپۆرتانەی کە لە بەرواری 25ی شوباتی 1968 و لە ژێر ناونیشانی (دژایەتی حیزبی تودەی هەڵوەشا و لەگەڵ ڕاپەڕینی چەکداری لە کوردستانی ئێراندا) گەیشتۆتە ساواك، لەم ڕاپۆرتەدا باس لەوە کراوە کە دەوڵەتی شورەوی مەسەلەی جوڵانەوەیەکی چەکدارانە لە کوردستانی ئێراندا بەفیکی ماوییەکان دەداتە قەڵەم و ئێستاکێ بە بوونی چەکدارە کوردەکان لە ئێراندا خۆشحاڵ نییە، هەر بۆیە د.رادمنش، ڕەحمان قاسملو و کریم حیسامی چوونەتە بەغدا تا پەیوەندی بە نوێنەری چەکدارە شۆڕشگێڕەکانەوە بکەن و تێیان بگەیەنن کە ئەمێستا کاتی شۆڕش نییە و جارێ لەو مەسەلەیە خۆ بپارێزن و هەوڵدەن لە بەغدا بمێننەوە (134).
هەواڵێکی لەو جۆرە تا ڕادەیەکی زۆر ڕێی تێدەچێت، چونکە دژایەتیکردنی شورەوی لەگەڵ هەر هەوڵێکی هەڵگیرساندنی جوڵانەوەیەکی چەکدارانە لە ئێراندا بە دژی ڕژێمی شاهەنشا و نفوزی ئیمپریالیزم لە چەند ڕاستییەکەوەسەرچاوەی دەگرت، لە لایەکەوە یەکێتی شورەوی لەو سەردەمەدا سیاسەتی سنگ دەرپەڕاندن و خۆ گیڤکردنەوەی دەورانی ستالینییەتی لە بەرامبەر بلۆکی سەرمایەداریدا لە گۆڕنابوو، و سیاسەتێکی نوێی بە ناوی (پێکەوە ژیانی ئاشتیخوازانە) لە بەرامبەردا کردبووە ئەلتەرناتیڤ(135)لە لایەکی تریشەوە پەیوەندییە ئابووری و

هونەری و بازرگانییەکانی نێوان ئێران و شورەوی لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەوە تا دەهات باشتر و گەرمتر دەبوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە 1ی مارتی 1967دا ڕێکەوتننامەیەکی ئابووری لە نێوان هەر دوو دەوڵەتدا بەسترا، ئەو ڕێکەوتنەی کە نرخی کاڵای نێردراوی ئێرانی لە 20 ملیۆن دۆلارەوە بۆ 70 ملیۆن دۆلار لە ماوەی یەك ساڵدا بەرز کردەوە و زۆری پێنەچوو شورەوی بووە بازاڕێکی چاکی ساغکردنەوەی کاڵای ئێرانی، و خۆشی کانزا وئاسن و چیمەنتۆی دەدایە ئێران و لە چەند ساڵی داهاتوو دا ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان هەردوو دەوڵەت لە ملیارێك زیاتر تێدەپەڕێ (136).

هەر بۆیە حیزبی تودە کە لە بنەڕەتەوە بڕوایەکی بە کێشەی نەتەوەیی کورد و جوڵانەوەی چەکداری لە ئێراندا نەبوو، هەروەها لە سەر سفرەوخوانی شورەوی و وڵاتانی ئەوروپای خۆرهەڵات میوانی بوو، چاوەڕێی ئەوەی لێ نەدەکرا کە بەڵێنەکانی سەبارەت بە یارمەتی چەك، پارە، دەرمان و دەزگای چاپ...هتد بۆ جوڵانەوەی چەکدارانەی کوردستانی ئێران بێنێتە دی، بە قەوڵی حەسەنی قزڵجی "ئەو نووسین و بێرە و بەرە و کۆبوونەوە هەمووی ڕاوی سەر کاغەزە و هیچی تر" (137).

بێگومان ئەوەش بە فاکتەرێکی شکستی جوڵانەوەکەی ساڵانی 1967 ــ 1968 دادەنرێت، فاکتەرێك کە لەگەڵ سەرجەم کەمووکورتییەکانی دیکەی حیزبی تودە دا کاریگەرێکی مەزنی کردە سەر ڕۆحییەتی ئەندامە کوردە تودەییەکان و لە بێ هەڵوێستی و سیاسەتی هەلپەرەستانەی ئەو حیزبە هەراسان بوون، ئەوەتا یەکێك لەو ئەندامانە لە نامەیەکی ڕەخنە ئامێزیدا بۆ کۆمیتەی بەڕێوەبەرایەتی حیزبی تودەی نووسیوە "بەڵام بە داخەوە کاری هەڤاڵانی کۆمیتەی ناوەندی لەم بارەیە(واتە سەبارەت بە جوڵانەوەکەی کوردستانی ئێران ــ ل) وەك کارەکانی پێشوویان بریتیبوو لە: سستی، خۆدزینەوە، بڕیارنەدان و سەرەئەنجام بێ بەرنامەییە... دەربارەی هاوکاری نەکردنی هەڤاڵان، هەڤاڵانێ کە گەیونەتە ئەو بڕوایەی کەحیزبی تودە بە نرخی ڕۆژ نان دەخوا، کاتێك جوڵانەوەکە لە گەرمەیدا و ڕێکخراو و چەکداری زۆری هەیە، ئەو حیزبە خۆی وە پێش دەخا و گفت و بەڵێن دەبەخشێتەوە، بەیاننامەی هاوبەش پەخش دەکات، بەڵام پاشتر کە ژمارەیەك دەکوژرێن و جوڵانەوەکە سەرکوت دەکرێت، ئەوا بە چەشنێکی دیکە ڕەفتار دەکات و تەواوی بەڵێنەکانی بە خانەی فەرامۆشی دەسپێرێت" (138).

لە ڕاستیدا حیزبی تودە لەو ڕووەوە بییەك نەبوو بەو چەشنە بایانە بلەرزێ، زاراوەکانی (ناسیونالیست)و (منحرف)یان دەدا بە ڕووی هەر کوردێکی تودەییدا داوای هەڵوێستی ڕوون و شیاوی لە مەڕ مەسەلەی نەتەوایەتی و کێشەی کورد لێبکرانایە (139)، ئەوەش مەسەلەکەی گەیاندە مریشکە ڕەشە، پاش ئەوەی ژمارەیەك لەو کوردانە ڕیزەکانی حیزبی تودەیان جێهێشت و هەوڵیاندا لەگەڵ ئەندامە پەرتەوازەکانی دیکەی حیزبی دیموکراتی کوردستان و سازمانی ئینقلابی حیزبی دیموکراتدا، سەر لە نوێ حیزبی دیموکراتی کوردستان لە سەر ڕێبازێکی نەتەوەیی پێشکەوتووخوازی سەربەخۆ بنیاتبنێنەوە.

4/1/2: هەڵوێستی حیزبی توده پاش گەڕانەوە بۆ ئێران تا ڕاپێچکردن بۆ زیندان شوباتی 1979 ـ شوباتی 1983

ئاشکرایە بە سەوکەتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و ڕوخاندنی ڕژێمی شاهەنشاهی پەهلەوی لە سەرەتای ساڵی 1979دا، هەل و مەرجی کوردستانی ئێران گۆڕان و وەرچەرخانێکی مەزنی بە سەر داهات، بەوەی جوڵانەوەی ڕێکخراوەیی و ئازادیخوازی نەتەوەیی لەو پارچەیەی کوردستاندا بە ڕادەیەك بوژایەوە کە سەرەتای قۆناغێکی نوێی بۆ وەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد هێنایە کایەوە.

دیارە جگە لە حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران کە پاش سی و دووساڵ خەباتی نهێنی و ژیانی ئاوارەیی سەر لە نوێ ئاشکرا خۆی ڕاگەیاند و جەماوەری کوردی لێ کۆبووەوە، ڕێکخراوی دیکەی وەك (کۆمەڵەی شۆڕشگێڕی زەحمەتکێشانی کوردستانی ئێران) کە بە دواتر هەر بە کۆمەڵە ناوی دەرکرد، هەروەها چەند کەسایەتی سیاسی وەك (شێخ عزالدین حسینی) هاتنە سەر شانۆ و دەستیان دایە چالاکی سیاسی و نەتەوەیی لە پێناوی دیموکراتیزە کردنی ئێران و وەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد کە لەو قۆناغەدا دروشمی (خودمختاری)یان بۆ کردبووە ستراتیژی (140).

لە لایەکی دیەوە، ململانێی ڕەوت و هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی سەر شانۆی سیاسی ئێرانی لە ناوەند و بە ئاقارێکدا دەڕۆیی کە هەلی دەسەڵات گرتنە دەستی بۆ باڵی ئاینی توندڕەو ئاخۆندە بونیاد گەراکان ڕەخساند، ئەوانەی بە دامەزراندنی دەسەڵاتێکی تیۆکراتی بە ناوی (کۆماری ئیسلامی) لە ئێران کەوتنە پراکتیزەکردنی دید و بۆچوونە سیاسی و ئایدۆلۆژییەکانیان، ئەو ئایدۆلۆژییەی نەك هەر بڕوایەکی بە دیموکراتی، فرەمینبەری، خەڵکسالاری و مافی نەتەوە غەیرە فارسە ستەملێکراوەکانی لە ئێراندا نەبوو، بگرە تێکڕای ئەو مەسەلانەی بە ئاژاوەگێڕی و پیلانی ڕۆژئاوا و پێچەوانەی فەلسفەی ئیسلامەتی دەزانی و لایەنگرانی بە (عدوالله، مفسد في الارخی، ضدک انقلاب و عوامل ایمپریالیزم) نێوزەد دەکرد و خوێنیانی حەڵاڵ دەکرد. هەر بۆیە دەسەڵاتدارانی ڕژێمی نوێ لە جیاتی دیموکراتی بۆ ئێران و چەسپاندنی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلانی غەیرە فارس، دیکتاتۆریان بۆ ئێران و سیاسەتی سەرکوت ولەشکرکێشییان لە حاست ئەو کێشە گرنگەدا گرتەبەر، سەبارەت بە کوردستانی ئێرانیش فتواکەی خومەینی بۆ جیهاد دژی گەلی کورد لە 19ی ئابی 1979 دا سەرەتای پراکتیزەکردنی ئەو سیاسەتە بوو (141).

سەبارەت بە حیزبی توده، هەروەك پێشتریش ئاماژەی بۆ کراوە، ڕێبەرایەتی حیزب لەگەڵ ڕوخاندی ڕژێمی شاهەنشاهی ئەورووپای خۆرهەڵاتیان جێهێشت و گەڕانەوە ئێران و سەرلە نوێ چالاکی سیاسی و ڕێکخراوەییان دەستپێکردەوە، و لە هەوڵی ئەوەدا بوون لە سایەی تێزی (ڕێگای نا سەرمایەداری گەشە کردن) و بە پشتبەستن بە تاکتیکی (کۆنکردنەوەی تەواوی هێزە دیموکرات و پێشکەوتووخوازەکان لە پشتی ئیمام خومەینی)یەوە، و لە بەر

تیشکی بەرژەوەندی بلۆکی سۆسیالیستی، بە بەرزکردنی دروشمی (چەسپاندن، قوڵکردنەوە، فراوانکردنەوەی شۆڕش)، پایەی سیاسی و نفوزی کۆمەڵایەتی لە دەست چووی چەند ساڵەیان قەرەبوو بکەنەوە.

سەبارەت بە هەڵوێستی حیزبی تودە لە حاست کێشەی پەرەگرتووی نەتەوەیی کوردستانی ئێران لەم قۆناغەدا، وەك سەرجەم سەرچاوەو بەڵگەنامە مێژووییەکان نیشانمان دەدەن هەر بە هەمان شێوازی پێشوو لە سایەی سیاسەتێکی هەڵپەرەستانەوە سەرچاوەی دەگرت، و لە پێناو وەدیهاتنی خەونە زڕەکانی ئەو حیزبەدا هەڵدەسووڕا. (بهالدین نوری) کۆنە سکرتێری حیزبی شیوعی عێراقی، کاتێك لە ساڵی 1979دا سەردانی شاری مەهابادی کردووە، سەرنجی خۆی لە مەڕ مەسەلەیەکی وا لە بیرەوەرییەکانیدا تۆمار کردووە و دەڵێت "شاری مەهاباد بۆ یەکەم جار لە دوای ڕوخاندنی کۆمارە ساواکەیەوە لە ساڵی 1946دا تامی ئازادی ڕاستەقینەی دەچێژت و دەسەڵاتی ناوەندی تێدا نەبوو، ڕێکخراوی سیاسی دەسەڵاتدار بریتیبوو لە حیزبی دیموکراتی کوردی (کوردستانی ئێران راستترە ــ ل) بەرابەری عەبدولڕەحمانی قاسملو... وێڕای ئەوەی ژمارەیەك لاوی مارکسیستی هەبوو، کەچی حیزبی تودە بچووکترین و لاوازترین ڕێکخراوەکانی کوردستان بوون هۆکاری لاوازی و نەبوونی ڕێکخراوێکی تودەی بەم چەشنە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ڕێبەرایەتی حیزبی تودە هەر لە کۆنەوە تا ئەو دەمەش (مەبەستی ساڵی 1979یە ــ ل) ئەوەی ڕەتدەکردەوە کە ڕێکخراوێکی تایبەت بە خۆی دابمەزرێنێت، و گرەوی لە سەر گۆڕینی حیزبی دیموکرات بۆ شاخەیەکی حیزبی تودە لە کوردستاندا دەکرد، ئەو بۆچوونە پڕوپووچەی کە حیزبی تودە پێی لە سەر دادەگرت و چ پەیوەندییەکی نە بە مارکسیزم و نە بە دیموکراتییەت و نە بە هیچ لۆجیکێکی سیاسییەوە هەبوو، بەڵکوو بەرجەستەی خواستێکی خۆبەزلزانانە و شۆڤێنیستانەی فارسی دەکرد کە دەیویست بە سەر هەموو ژیانی سیاسی کوردستانی ئێراندا زاڵ بێت" (142).

هەروەها (بانیخێڵانی)کە ڕێبەرێکی شیوعی دیکەی عێراقییە لەو قۆناغەدا لە وئێران بووە و هەر لەو بارەیەوە نووسیویە "لەو کاتەدا حیزبی تودە لە هەندێ لە شارەکانی ئێراندا خەریکی ڕێکخراو دروستکردن بوون، بەڵام لە کوردستاندا شتێکی ئەو تۆیان نەبوو، چونکە ئەوان سەرمایەگوزارییان لە سەر حیزبی دیموکرات دەکرد و حیزبی دیموکراتیان بە لقی حیزبی تودە دەزانی، بە بێ ئەوەی هیچ ڕایەکی حیزبی دیموکراتیان وەرگرتبێت، تەنیا پشتیان بەوە دەبەست گوایە پاش تێکچوونی کۆماری مەهاباد بە چەند ساڵێك ڕێکەوتنێکی لەو چەشنە لە نێوان حیزبی تودە و ژمارەیەك لە ئەندامانی سەرکردایەتی حیزبی دیموکراتدا بووە کە حیزبی دیموکرات بە بەشێك لە تودە بزانرێت.... بەڵام لەو وەختەوە تا شۆڕشی ئێران چەند جار سەرکردایەتی حیزبی دیموکرات گۆڕاوە و ئاڵوگۆڕ بە سەر ئەم حیزبەدا هات و حیزبی دیموکرات بە هەق حیزبێکی نیشتمان پەروەر و ڕزگاریخواز و نەتەوەیی بوو، کەچی حیزبی تودە وای دەزانی هێشتا مەڵیك ماوە، دەیانگوت حیزبی دیموکرات بیەوێ و نەیەوێ هەر لقێکە لە حیزبی تودە" (143).

پێویستە بگوترێت کە حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران بە ڕێبەرایەتی د.قاسملو لەو قۆناغەدا بە ڕادەیەکی زۆر خێرا گەشەی دەکرد و تا دەهات زیاتر لە کوردستانی ئێراندا خۆی دەچەسپاند، ڕێبەرایەتی ئەو حیزبە لەو کاتەدا پەرۆش بوو لەگەڵ حیزبی تودەدا لە سەر بنەمای ڕێزگرتنی سەربەخۆی یەکتر و ئامانجە هاوبەشەکان پەیوەندی لەگەڵ حیزبی تودەی ئێراندا دابمەرزێنێت، چونکە بە بڕوای ئەوان بوونی پەیوەندی باش لەگەڵ تودەدا،

پشتگیری زلهێزێکی وەك یەکێتی شورەوی مسۆگەر دەکرد.( ) بەلام حیزبی تودە و کیانوری سکرتێری کە د.قاسملوی ڕێبەری دیموکراتیان بە نەیاری سەر سەختی خۆیان دەزانی و تەواو لە پەرەگرتنی نفوزی جەماوەری حیزبی دیموکرات لە کوردستانی ئێراندا هەراسان بوون، تاقە مەرجێکیان بۆ پەیوەندی و هاوکاری وەلانانی د.قاسملو بوو لە پۆستی ڕێبەرایەتی دیموکرات، ئەو مەرجەی کە ڕێبەرایەتی حیزبی تودە بە نامەیەك ختستییە بەردەم ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی دیموکرات و لە لایەن عەلی گەلاوێژی بەرپرسی کۆمیتەی کوردستانی حیزبی تودە وە خوێندرایەوە( )، کارێکی دوور لە ئسوولْ و ڕەوشتی حیزبایەتی بەو شێوە جگە لە ئاکاری خۆبە زلزانانە و نەخوێندنەوەی بەرامبەر لە لایەن سەرانی حیزبی تودەوە شتێکی دیکەی نەدەگەیاند.

وەختێکیش بە دەرکردنی فەتوای جیهادی خومەمینی لە 19ی ئابی 1979دا لەشکرکێشی پاسداران و هوروژمی سوپای ڕژێمی کۆماری ئیسلامی بۆ قەلْتوبڕی گەلی کورد لە کوردستانی ئێران دەستی پێکرد، ئەوەی کە بە شەڕی سێ مانگە ناو دەبرێت، بەشێکی بەرچاوی ڕێکخراوە ئێرانییەکان ئەو لەشکرکێشییە و تاوانەکانی پاسداران لە: پاوە، دووئاو، قاڕنێ...هتد، هەروەها کۆمەلْکوژییەکانی (خالخالْی) سەرۆکی دادگای سەرپێی ئینقیلابی ئیسلامییان ڕیسوا کرد، و هەولْە پاوانخوزییەکانی ڕژێمی کۆماری ئیسلامیان لە کوردستان، بە سەرەتای لادان لە ئاراستەی شۆڕش و وەك هەولْێك بۆ دامەزراندنی دیکتاتۆرییەتێکی مەزهەبی لە ئێران دا دایە قەلْەم، کەچی حیزبی تودە کە خۆی وەك حیزبێکی وەفادار بە خەتی ئیمام و قولْکەرەوەی (شۆڕشی ئیسلامی) دەناساند، لە پەیجوی ئەوەدا بوو ئەم لەشکرکێشییە وەك هەلێك بقۆزێتەوە، تا لە لایەك خۆی لە خومەینی و ڕێبەرانی کۆماری ئیسلامی نزك بکاتەوە، ولە لایەکی دیەوە نفوزی سیاسی و کۆمەلاْیەتی لە کوردستانی ئێراندا بەرێتە پێش.

لە ڕاستیدا حیزبی تودە دەیویست وا نیشانبدات کە بەشێکی زۆری هێزو ڕێکخراوە سیاسی وکۆمەلاْیەتییەکانی کوردستانی ئێران داردەستی ئەمەریکا و زایۆنیزم و ئەلْقە لە گوێی ڕژێمی بەعسی عێراقن، و لەو هەرێمەشەوە پیلانێك بۆ لە نێو بردنی شۆڕشی ئیسلامی ئێران جێبەجێدەکرێت، ئەو هێزانەی حیزبی تودە بە (دژی شۆڕش) ناوی دەهێنان ، و گوایە مەسەلەی ستەمی نەتەوایەتی خەلْکی کوردستانیان بۆ پیلانگێڕان و ئاژاوەنانەوە دژی شۆڕش قۆزتۆتەوە، هەر بۆیە ڕێبەرایەتی شۆڕشی ئیسلامی پێویستە بە حیکمەتی خۆیان جیاوازی لە نێوان خەلْك و ئەو جۆرە هێزانەدا بکەن و هەولْی ئەوە بدەن خەلْك بە دژی (دژی شۆڕش) ڕاپەڕێنن، خەلْکی کوردیش پێویستە ناسکی قۆناغەکە و ئەرکی گرنگی دژی ئیمپریالیزمی شۆڕشی ئیسلامی لە بەر چاو بگرن و لەو پێناوەدا قەناعەت بە وەدیهاتنی لانی کەمی مافەکانیان بکەن و خۆیان لە مەسەلەی پێکدادان لەگەلْ هێزەکانی برا پاسدارەکاندا بپارێزن و بۆ سەرکەوتنی شۆڕش بە ڕابەری ئیمام بچنە سەنگەرەوە.

(مردم)ی ئۆرگانی ناوەندی حیزبی تودە کە لەو قۆناغەدا بە کوردی دەستی بە بلاْوکردنەوە کردبوو، لە وتارێکیدا بە ناونیشانی (براکوژی لە کوردستان...) نووسیویە "وەکوو دەزانین حیزبی تودەی ئێران هەوەلْین ڕێکخراوەیەکی سیاسی بوو، کە نادروست بوونی ڕێگای چارەسەرکردنی نیزامی هێنا گۆڕێ و تێکۆشا کە بۆ ڕزگارکردنی نیشتمانەکەمان لەو کارەساتە خوێناویەی کە بە دەستی ئیمپریالیزم و سەهیۆنیزم و کۆنەپەرەستی لە کوردستان هەلْگیرساوە، یارمەتی ڕابەرایەتی شۆڕش و دەولْەتی کاتی کۆماری ئیسلامی ئێران بدات، ئەوا جارێکی دیکەیش بە گیانێکی پڕ لە خۆشەویستی و پەیوەندییەوە لەگەلْ شۆڕشی ئێران و پتەوکردن و بە قەوەت کردنی نیزامی کۆماری ئیسلامی ئێران، سەرنجی بەر پرسیارەکانی ولاْت بۆ لای ئەم مەسەلەیە ڕادەکێشین.... ئێمە دەزانین کە هێزەکانی

ئیمپریالیستی و سەهیۆنیستی و پاشماوەی ڕژێمی ڕووخاوی پەهلەوی کارەساتی کوردستان دەنە دەدەن و ئاگرەکەی خۆش دەکەن" (145).

هەروەها لە وەڵامێکی ڕۆژنامەی (اطلاعات) دا کە باسی لەوە کردووە گوایە بۆچی لە کوردستان کەڵە پیاوێك نایەتە مەیدان کە تا ڕادەیەك شعور و لێزانینی هەبێ و ڕێگا چارەیەکی عاقڵانەی وا پێشکەش بکات کێشەکە بېڕێنێتەوە؟ حیزبی تودە بێ ئەوەی نفوزێکی لە کوردستانی ئێراندا هەبێت، هەوڵدەدات خۆی وەك دەمڕاستی گەلی کورد نیشانبدات و لە ڕێگای (مردم)ەوە دەڵێت: "پێویستە بڵێین، بۆ جێ بە جێ کردنی ئەم کارە خێرە نەك تەنیا (کەڵە پیاوێك)ی داخواز، بەڵکوو هێزێکی سیاسی داخوازی خاوەن نفووز و بایەخداری وەکوو حیزبی تودەی ئێران هەیە" (146).

شایەنی باسە کۆمیتەی ناوەندی حیزبی تودەی ئێران لە بڵاوکراوەیەکیدا بە ناونیشانی "کوردستان چ ڕادەبرێ و مەسەلەی کوردستان چۆن شایەنی چارەکردنە"، پاش ئەوەی تێکڕای ناتەواوییەکان و ئاڵۆزی هەل و مەرجەکەی ئێران و کوردستانی خستۆتە ملی "ئاغای موهەندیس بازرگانی بورژوا لیبراڵ"ی سەرۆکی حکوومەتی کاتی و ئۆباڵی تاوانەکانی کوردستانی لە ئەستۆی ڕابەری شورای ئینقیلاب و باڵی مەزهەبی توندڕەو دوورخستەوە، ئینجا هاتۆتە سەر ڕیزبەند کردنی هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییە ڕەسەنەکانی کوردستانی ئێران و لە ژێر سەردێڕی (2 ـ دژی شۆڕش)دا دەڵێت:

"ئەمڕۆ کوردستان بۆتە گرنگترین سەنگەری هەڵسوڕانی ئاشکرای دژی شۆڕشی ئێران، ئەم دژی شۆڕشە پێکهاتووە لە دەستە و تاقمەکانی سیاسی و (مەزهەبی) و قەومی و عەشیرەتی، وە هەروەها دەستە و تاقمەکانی ڕێکخراوی سەر بە حکوومەتی بەعسی عێراق.... ڕێکخراوی چەپ نوێنی کۆمەڵە، ڕێکخراوی ڕزگاری، داروەدەستەی سەرهەنگ عەلیار و هاوکارەکانی بە ناوی 0ئارا)، تاقمە کۆنەپەرەستەکانی سەر بە شێخ عوسمان و شێخ جەلالی حوسەینی لم ڕیزەدان.... ئەم دژی شۆڕشە کە لە لایەن هەموو ئیمپریالیستەکانەوەن بە سەرکردەیی ئەمەریکا، ئیسرائیل، میسر و حکوومەتی بەعسی عێراق بە هەموو چەشنێ پشتیوانی لێدەکرێ، توانیویەتی لەم مانگەنەی دوایی دا جێگای خۆی لە ناوچەکانی سەر سنووری ئێران قایم کات.... مەعلوماتی بڕوا پێ کراو نیشان دەدات کە ئەشرەڤ پەهلەوی، ئووەیسی، بەختیار، پالیزبان و ئەدەشێری زاهیدی بە کۆمەکی حکوومەتی بەعسی عێراق، چەند جار هاتوونەتە کوردستان و بە چالاکی ل هاوروژاندن و ڕێکخستنی دژی شۆڕش دا هاوبەشی دەکەن" (147).

سەبارەت بە کۆمەڵەش کە وەك ڕێکخراوێکی چەپی شۆڕشگێڕی نەتەوەیی لەو قۆناغەدا لە کوردستانی ئێران تێدەکۆشا، بڵاوکراوەکەی حیزبی تودە گوتوویە "سەرنج دانی بەخشی کاولکاری کۆمەڵە، لەم لایەشەوە گرنگە، کە ئەم ڕێکخراوەیە بە هەڵکردنی ئاڵای کۆمۆنیزم (دیارە کۆمۆنیزمی ئەمەریکایی) هەوڵی داوە یەکێ لە پایە گرنگەکانی سیاسەتی ئیمپریالیزمی ئەمەریکا لە دژی ئێران..... بە جێ بگەیەنێت، بەم مانایەی کە لە هەر ڕێگەیەکەوی دەلوێ، ئاگری کێشە و ناکۆکی نێوان هێزەکانی لایەنگری ئیمام خومەینی و هێزە شۆڕشگێڕەکانی لایەنگری ڕاستەقینەی سوسیالیزمی عیلمی و تێکۆشەرە ڕەسەنەکانی خەباتی دژی ئیمپریالیستی ئێران هەڵگیرسێنێت، کۆمەڵە لە درۆ بە حیسابێکی دیاری لە (کۆمۆنیزم) دەدوی وە لە تەنشت شای لیکەوتوو، بەختیار، ئەمەریکا و ئیسرائیلەوە لە دژی شۆڕشی ئێران شەڕەدەکا، بۆ ئەوەی موسوڵمانانی تێکۆشەری دژی ئیمپریالیزم لە حاست کۆمۆنیزمی ڕاستەقینە و ڕەسەن بەد بین بکات"(148)!!!

له بارەی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێرانیشەوە، کۆمیتەی ناوەندی حیزبی تودە دەڵێت: "گرنگترین تایبەتی ئەم حیزبە، نا هوچەشنی ئەوە لە هەڵوێست گرتنی سیاسیدا... دوو دەستە لەو کەسانەی کە لەگەڵ شۆڕشی ئێران دوژمنایەتی دەکەن، خۆیان تیٚ خزاندووە و لە کاتی زۆر ناسك و بە هەستدا سیاسەتی حیزب دەخەنە ژێر تەئسیری دیاریکەرەوە، ئەم دوو دەستەیە بریتین لە:

أ ــ نەتەوە پەرەستەکانی بەرچاو تەنگی کورد: کە بە لای ئەوانەی خەباتی دژی ئیمپریالیستی تەواوی خەڵکەکانی ئێران لە کردەوەدا بە تەواوەتی یان بە لانی زۆرەوە لە دەستوورە و بەرنامەی ڕۆژدا خراوەتە لاوە....

ب ــ کەسانی سەر بە ئیمپریالیزم و کوردە کۆنەپەرەستەکانی ئێران و بەعسی عێراق، هەوڵ دەدەن بە کەڵك وەرگرتن لە دروشمەکانی بە ڕواڵەت شۆڕشگێڕی و میللی خەڵك خەڵەتێن، کارێکی وا بکەن هەر جۆرە تێکۆشانێك بۆ چارە کردنی هێمنانەی مەسەلەی کوردستان و دامەزراندنی بەرەی یەکگرتووی دژی ئیمپریالیستی و دژی کۆنەپەرەستی لە کوردستان سەرنەگریٚ" (149).

سەیرتر ئەوەیە (کیانوری) سکرتێری حیزب پاش دە ساڵ زیندانی و ئەو هەموو ڕیسوایی و ئازار و مەینەتییەی لە لایەن ڕژێمی کۆماری ئیسلامییەوە بە سەریدا هێنرا، ئینجا لە بیرەوەرییەکانیدا حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و ڕێکخراوی کۆمەڵ' بە (خەمیری سوور) لە کەمبۆدیا و (کۆنترا) لە نیکاراگوا دەشوبهێنێت و دەڵێت لەو شوێنانەی حکوومەتی میللی و دژ بە ئیمپریالیزم دێنە سەرکار، هێزە کۆنەپەرەستەکانی وابەستە بە ئیمپریالیزم بۆ خراپەکاری و ئاژاوەگێڕی و ڕێگرتن لە هەر بەرنامەیەکی شۆڕشگێڕانە و نوێخوازی لەو وڵاتانەدا هانی جوڵانەوە چەکدارانە تێکدەرەکان بە دژی حکوومەتە شۆڕشگێڕ و نیشمانییە دژ بە ئیمپریالیستەکان دەدەن، کیانوری دەڵێت "لە سەرەتای سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامییەوە تا ئێستا (واتە ساڵی 1992 ــ ل) ئیمپریالیزم لە وڵاتەکەماندا بە سوود وەرگرتنی لە جۆرە (کۆنترا)یەك، بەرەنگار بوونەوەی چەکدارانەی بە دژی کۆماری ئیسلامی خولقاندووە و دەیبینین، واتە مەبەست لە هێزەکانی ئۆپۆزیسیۆنی کۆماری ئیسلامی، حیزبی دیموکراتی کوردستان، تاقمی کۆمەڵە... کە لە دەرەوەی مەرزەکانی وڵات و لە ژێر سایەی دەوڵەتی عێراقدا و لە خاکی ئەو وڵاتەدا شوێنیان بۆ کراوەتەوە و لەوێوە بە ئۆپەراسیۆنی تێکدەرانە و هێندێك کاری تیرۆریستی هەڵدەسن" (150).

هەروەها (احسان طبری)یش لە تێکڕای بیرەوەرییەکانیدا حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران بە: دارودەستەی قاسملو، خائینان، ئاژاوەگێڕ، خۆپەرەست، نامەسئوول و دژی شۆڕش ...هتد ناودەبات (151).

شایەنی باسە لە کاتێکدا لەشکری کۆماری ئیسلامی و سوپای پاسداران، لە زەوی و ئاسمانەوە ئاگریان بە سەرکۆمەڵانی خەڵکی کوردستانی ئێراندا دەباران، خومەینی لە وتاری هەینیدا، کێشەی کوردستانی بە پیلانی وڵاتی بێگانان دایە قەڵەم ، و یەکێتی شورەوی بە هاندەری ڕاپەڕینی گەلی کورد لە ئێران تاوانبار کرد و دەیگوت "دەیانەوێت حکومەتی کۆمۆنیستی لە کوردستاندا بەرپا کەن" (152).

لێرەدا حیزبی تودە بۆ بەرگریکردن لە شورەوی، لە ئۆرگانی خۆیدا وتارێکی بە ناونیشانی (اتحاد شوروی در حوادث کردستان دخالت ندارد/ یەکێتی سۆڤێت پەیوەندی بە ڕوداوەکانی کوردستانەوە نییە) بڵاوکردەوە، کە تیایدا جگە لەوەی هەوڵی دابوو ئەوە بسەلمێنێت کە بەرژەوەندییەکانی شورەوی لە بەرقەرار بوونی ئارامی و ئاسایش، و لە سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامی ئێراندایە، بە پشت بەستن بە قسەیەکی (حجت الاسلام حسین عمادی) نوێنەری دەفتەری ڕاگەیاندنی ئیمام خومەینی، ئۆباڵی شەڕ و ڕوداوەکانی کوردستانی ئێرانی خستبووە گەردنی ئەمەریکا و ئیسرائیل، و دەست و پێوەندەکانی ئیمپریالیزم لە ئێران" (153).

لە ڕاستیدا باڵی ئاینی توندڕەو پاش ئەوەی بۆی دەرکەوت کە لەشکرکێشییە سێ مانگییەکەی بۆ سەر کوردستان بە پراکتیك شکستی خوارد، و پاش ئەوەی پێشمەرگە کوردەکان گورزی گەورەیان لە پەلاماردەران وەشاند، و لە هەموو شارەکانی کوردستانی ئێرانیشدا خەڵکی پەلاماری دەزگا سەرکوتگەرەکانی ڕژێمیان داو پیاوەکانیان ڕاوە دوودەنان، لە هەل ومەرجێکی بەو شێوەیەی کوردستان و پاش قووڵ بوونەوەی قەیرانە ئابوورییەکانی وڵات، و توندوتیژبوونی ناکۆکی باڵە سیاسییەکان لە ناوەند، ئەو باڵە بۆ خۆکۆکردنەوە و وەك تاکتیکێك فەرمانی وەستاندنی لەشکرکێشییان ڕاگەیاند ولەو بارەیەوە خومەینی وتارێکی ئاراستەی (خەڵکی کورد) کرد، ئەو وتارەی کۆمەڵێك هەڵە و چاوبەستی گەورەی تێدابە دی دەکرا، و نە باسێکی لە ستەم و مافێکی نەتەوایەتی کورد و نە دانێکی بە ڕێکخراو و هێزە سیاسییەکانی کوردستانی ئێراندا نابوو (154)، ئەوانەی وێڕای تێکڕای ئەو کەم وکورتیانەش هێشتا هومێدێکی زۆریان بە وەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد لە ڕێگای ئاشتی و وتووێژەوە هەبوو، هەر بۆیە داواکارییەکانیان فۆرمەڵە کرد و دەستەیەکی گفتوگۆیان پێکهێنا.

حیزبی تودە وێڕای ئەوەی وتارەکەی خومەینی ناونا "پەیامی مێژوویی"، بێ لە بەرچاوگرتنی ئەوەی گفتوگۆ لە نێوان کورد و دەوڵەتدا هەیە، هێرشێکی تەبلیغاتی توندی دژی هێندێك لە هێزە کوردییەکان دەست پێکرد بوو، و داوای لە حکومەت دەکرد سەرکوتیان کات، لەوە ڕووەوە (مردم) نووسیویە: "بیروڕای حیزبی تودە لە بەیان نامەکان و وتارەکان.... بە ڕاشکاوی دیارە، نەیجە وەرگرتنمان لە نرخاندنەکانمان ئەوەیە کە هێزە نیشتمانپەروەر و شۆڕشگێڕی ڕاستەقینە لە کوردستان دەبێ زۆر بە خێرایی و زۆر بە ڕۆشنی بەرەی کاری سیاسی خۆیان لە بەرەی هیزەکانی سەر بە ئیمپریالیزم، دژی شۆڕش و بەعسی عێراق، لە کۆمەڵ، شێخ جەلال (باری شێخ عزالدین ـ ل)، ڕزگاری، شێخ عوسمان و هی دیکە جیا بکەنەوە، وە بکەونە سەر ڕێگەی نەهێشتنی ئەم دوژمنانەی شۆڕشی ئێران...ئێمە جارێکی دیکە تەئکید دەکەین و بە ڕاشکاوی دەڵەین کە سەرکوت کردنی دژی شۆڕش لە کوردستان، دژی شۆڕشی سەر بە بەعسی عێراق، پاشماوەکانی ڕژێم و بەردەستەکانی ئیمپریالیزمی ئەمەریکا و سەهیونیزم کارێکی پیویست و فەوری یە" (155).

لەوەش زیاتر حیزبی تودە بێ ئەوەی ڕێزێك لە دستەی نوێنەرایەتی گەلی کورد بگرێت کە داوای ماف خودمختاری بۆ کورستان دەکرد لە چوارچێوەی ئێرانێکی دیموکراتدا، ئەوان لە بەرامبەر ئەو مافە، چەمکی (خودگردانی)یان زەقکردەوە، ئەو چەمکەی کە دواتر دەوڵەتیش لێرە و لەوێ نێویان دەبرد، لە خودگردانیدا بێ ئەوەی باس لە کێشەی نەتەوایەتی و دەستنیشانکردنی سنووری کوردستانی ئێران بکرێت و زمانی کوردی بە ڕەسمی بناسرێت، تەواوی کاروبارەکانی: سنوورەکان، سیاسەتی دەرەوە، بازرگانی و گومرگ، بەرنامە ڕێژی ئابووری سەرانسەری، تەنزیمی مالییات، پۆست و تەلەگراف، ڕێگاکانی ئاسنی و هەوایی و دەریایی، کاربەدەستانی ئیدارەکانی ناوچەی خودگەردان، کارمەندانی دادگاکان، سەرۆکایەتی شارەبانی و ژاندارمەری، بەڕێوەبردنی

دەزگاکانی ڕاگەیاندن....هتد لە دەستی دەسەڵاتی ناوەندیدا، ئەوەش کەمترین ماف بۆ هەرێمەکە دەهێشتەوە کە لانی کەمی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کوردیان لە کوردستانی ئێراندا دەستەبەر نەدەکرد، هەر بۆیە ئەو چەمکە لە نێو کورد دا بە (سەرگەردانی) ناوی دەرکرد (156).

شایەنی باسە لە گەرمەی وتووێژی نێوان نوێنەرانی گەلی کورد و حکوومەتی ئێراندا، حیزبی تودە بەردەوام لە بڵاوکراوەکانیدا بەڕێوەچوونی پیلانگێڕانی (دژە شۆڕش)ی بە گوێی خەڵك و حکوومەتدا دەدا و لە هەوڵی ئەوەدا بوو چارەسەری کێشەی گرنگی نەتەوایەتی و گەلانی غەیرە فارس و کێشە ئاڵۆز و وەختییەکانی دیکەی ئێران بکات بە قوربانی مەسەلەی بە هێز کردنی ڕژێمی کۆماری ئیسلامی بە ناوی خەبات دژی ئیمپریالیزم و ئەمەریکا.

بۆ نموونە لە ئاهەنگێکدا کە ڕێکخراوی مەهابادی حیزبی تودە لە ڕۆژی 12ی نیسانی 1980دا لە خوێندنگای ناوەندی (شەهید عەزیزی یوسفی) گێڕای،(عەلی گەلاوێژ)ی ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی تودە لە وتارێکیدا گووتی "مەسەلەی گرنگی ئەوڕۆی ئێران نەجات دانی شۆڕش و شاندنی ئیمپریالیزمە، مەسەلەکانی دیکە لە چاو ئەم دووە ناگرنگن... مەسەلەی ئەمڕۆکەی ئێمە یەکیەتییە، یەکیەتی ئسوولی لە سەربنچینەی هاوکاری تەواوی هێزەکانی مەردمی لە ژێر ڕابەرایەتی ئیمام خومەینیدا، کە ئسپاتی کردووە دەتوانی تەواوی میللەت لە دژی شەیتانی گەورە یەکگرتووکات... ئەمڕۆ کە حیزبی تودەی ئێران حیزبی چەشنی نوێی چینی کارگەری ئێران بە مێژووی پڕ لە شانازی خۆیەوە ل خەتی مەردمی و دژی ئیمپریالیستی ئیمام خومەینی بە هەموو تواناى خۆیەوە پشتیوانی دەکات، دەبێ هەموومان دەست بدەینە دەستی یەکترەوە لەم خەتە قاتیمەی ئیمام پشتیوانی بکەین"(157).
ئەمە لە کاتێکدا بوون حیزبی تودە دانی بە هیچ یەك لە ڕێکخراوەکانی کوردستانی ئێراندا نەدەنا و وەك دیترا بەشی زۆریانی بە دەسکەلای دەستی ئیمپریالیزم دەزانی، دیارە حیزبی دیموکراتی کوردستانیش لە لایەن تودەوە هەر بە هەمان چاو سەیر دەکرا، هەر بۆیە کاتێکی ئەو حیزبە لە شوباتی ساڵی 1980دا کۆنگرەی چوارەمی خۆی بەست و بەشێکی زۆری حیزبە ئێرانی و چەپەکانی جیهانی وەك: جەبهەی میللی، موجاهدینی خەڵك، سازمانی چریکە فیدایییەکان، حیزبی شیوعی عێراق، حیزبی شیوعی فەرەنسا، ...هتد، بروسکەی پیرۆزباییان ئاراستەی کۆنگرە کردبوو، کەچی حیزبی تودە نەك هەر ئەوەشی نەگرتبووە ئەستۆ (158)، بەڵکوو لە بنەوە بۆ ناکۆکی نانەوە و پەرتبوونی حیزبی دیموکرات بە توندی تێدەکۆشا.

لە لایەکی ترەوە، شکستو بێ ئاکامی گفتوگۆی نێوان نوێنەرانی گەلی کورد و ڕژێمی کۆماری ئیسلامی، پاش ئەوەی باڵی ئاینی توندڕەو لە دەسەڵادا خۆی چەسپاند و بڕیاری دا کێشەی کوردستانی لە ڕێگای ئاگر و ئاسن و پەلامارێکی سەرتاسەرییەوە یەکالا بکاتەوە، هەر بۆیە لە بەهاری ساڵی 1980دا ساڵاوی بەرفراوانی لەشکر و سوپای پاسداران بۆ سەر کوردستان دەستی پێکرد و لە هەموو لایەکەوە شەڕە هەڵگیرساو وێرانکاری کەوتەوە (159).

حیزبی تودە بە مەبەستی خۆنزیکردنەوە لە ئیمام و سەلماندنی خۆشخزمەتی بە ڕژێمی کۆماری ئیسلامی لە لایەك، و لە پێناو وەدیهێنانی پایە و نفووزی کۆمەڵایەتی و میوەچینی ڕاحەت لە سەر حیسابی دەرپەڕاندنی ڕێکخراوە هەرێمی و چەپە ئۆپۆزسیۆنەکان لە لایەکی دییەوە، هەوڵی دەدا ڕۆڵی چالاکانەتر بگێڕێت، ئەو حیزبەی دەمێك بوو تاکتیکی دروستکردنی ستونی لاری سەر بە خۆی لە نێو ئەو ڕێکخراوانەدا گرتبووبەر، کە جگە لە سازمانی

چریکە فیداییەکان، حیزبی دیموکرتی کوردستانیشی گرتبووەوە، ئەو حیزبەی کە بەشێکی ڕێبەرایەتیەکەی (غەنی بلوریان و هاوەڵانی) پێشتر ژێربە ژێر لە لایەن تودەوە لە خشتە برابوون و لە و قۆناغە ناسکەدا دوو بەرەکی و ئاڵۆزییەکی مەزنیان لە نێو حیزبی دیموکراتی کوردستاندا پێکهێنا، و ئاکامەکەشی بە پەرتبوونی حیزب و جیابوونەوەی حەوت کەس لە ڕێبەرایەتی ئەو حیزبە بە ڕابەری بلوریان کۆتایی هات، ئەو ڕووداوەی کە لە مێژووی کوردستانی ئێران و حیزبی دیموکراتی کوردستاندا بە (خیانەتی تاقمی حەوت نەفەرە) ناودەبرێت (160).

لە ڕاستیدا پیلانی حیزبی تودەی بۆ قوتدانی حیزبی دیموکراتی کوردستان یا خود پەرتکردنی ڕیزەکانی، مەسەلەیەکی زۆر ڕوون وئاشکرایە و جگە لە ڕابەرەکانی تودەی وەك (احسان طبری) و (کیانوری) کە وەك بەشێك لە سیاسەتی حیزب دانی پێدا دەنێنو (عەلی گەلاوێژ)یش دەکەنە جێبەجێکەری ئەو پیلانە، (161)، لە لایەن خودی لایەنگرانی ئەو تاقمە و سەرجەم ئەو کەسانەی لەم مەسەلەیە دوواون سەلمێنراوە، ئەو تاقمەی کە هەر بە پەرت بوون وازیان نەهێنا، بەڵکوو لە پاڵ حیزبی تودە و پاسدارانی کۆماری ئیسلامی دژی کورد و هێزی پێشمەرگەی کوردستان، چەکی ڕژێمیان کردە شان.

لەو بارەیەوە (سەعید کاوە) لە ژێر ناونیشانی (زەربێکی کوتووپڕ)دا نووسیویە:

"بەدنەدان و پیلانی حیزبی تودە، نەك هەر حیزبیان بە جێ هێشت، بەڵکوو بە پێی بەرنامەی داڕێژراوی حیزبی تودە خۆیان بۆ بەربەرەکانی دژی حیزبی دیموکراتی کوردستان ئامادە کرد.....کاتێکی فرە ناسك بوو....هەڵبڕاوەکانی لە حیزبی دیموکرات بیانەوێ و نەیانەوێ، کردەوەکەیان خەنجەرێك بوو لە بڕبڕەی پشتی نەتەوەی کوردی دا و بە قازانجی لە سەداسەدی ڕژێمی کۆماری ئیسلامی تەواو بوو... لە شارەکانی کوردستان بە گەرمی خەریکی گێرەشێوێنی و کاری تێکدەرانە بوون و دژی حیزب بە سوودی کۆماری ئیسلامی هەڵدەسووڕان" (162).

شایەنی باسە چەکدارەکانی سەر بە بلوریان چالاکانە لەگەڵ هێزی پاسداراندا پەلاماری سەنگەری پێشمەرگەیاندەدا و ناوچە ئازادکراوەکانیان تەسلیم بە هێزەکانی ڕژێم دەکردەوە. وەك لە ناوچەکانی پیرانشار و سەرگردە کردیان، هەر بۆیە (سرهنگ علی صیاد شیرازی)ی ئەفسەری پایە بەرزی ئێرانی لە نامەیەکدا سوپاس و ستایشی رەفتاری (قارەمانانە)ی بلوریان و چەکدارەکانی بە قازانجی حکوومەتی ئیسلامی ئێران دژی هێزی پێشمەرگەی کوردستان دووپاتکردۆتەوە (163).

دەبێ بزانرێت کە پەلاماری سەر لە نوێی لەشکری کۆماری ئیسلامی بۆ سەر کوردستانی ئێران بە تانك و تۆپ و فرۆکەی ڤانتۆم، شێوازێکی ترسناکی بە خۆوە گرت و ڕژێم سەرباری ئەوەش گەمارۆیەکی ئابووری سەختی بە سەر ناوچەکەدا سەپاندبوو کە هەل و مەرجێکی دژواری بۆ گەلی کورد پێکهێنابوو، لەو کاتەدا واتە لە ناوەڕاستی ئەیلولی 1980دا، (حمید درویش)ی سکرتێری پارتی دیموکراتی پێشکەوتووخوازی سوریا هاتبووە ناوچە ئازاد کراوە سنورییەکانی ئێران ـ عێراق و ئەو مەسەلەیەی هێنابووە گۆڕێ، کە بە بەشداری پارتە کۆمۆنیستەکانی تورکیا، سوریا، عێراق و ئێران کۆنگرەیەکی نەتەوەیی لە سەر هەل و مەرجی ئاڵۆزی کوردستان و شێوازەکانی خەبات ببەسترێت، بەڵام (فاتح ڕەسووڵ)ی ئەندامێکی ڕێبەرایەتی حیزبی شیوعی عێراقی سەبارەت بە هەڵوێستی حیزبی تودەی ئێران لە مەسەلەیەکی وا (حەمید درویش)ی تێگەیاندبوو کە "حیزبی تودەی ئێران... نەك هەر بەشداری لەم جۆرە کۆنگرەدا ناکەن، و یارمەتی نادەن، بەڵکوو بە پێچەوانەشەوە پڕۆپاگەندەی توند دژی فکرەکەش بڵاو

دەکەنەوە، کۆسپیش دەخەنە پێش، چونکە لە ژێر کارتێکردنی ئایدۆلۆژیای ڕەگەز پەرەستی نەتەوەی گەورەو دوگماکانی ستالینیزم دا ڕزگاریان نەبوون" (164).

هەروەها لە کاتێکدا حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە هەوڵی ئەوەدا بوو لەرزەی جیابوونەوەی تاقمی حەوت نەفەرە هەڵمژێت و لەو هەل و مەرجە ئاڵۆزەی کوردستاندا سەنگەری بەرگری چۆڵ نەکات و هەوڵبدات ڕاستیەکان، کاولکارییەکانی سوپای پاسداران، نەهامەتییەکان بۆ نێو خۆ و جیهانی دەرەوە ڕوونکاتەوە. حیزبی تودە وەك ئەوەی بە تەواوی جەنگی لە دژی گەلی کورد و جوڵانەوە نەتەوایەتییەکەی ڕاگەیاندبێت، خەریکی چەواشە کاری و درۆهەڵبەستن و پڕۆپاگندە بوو دژ بە کورد.

(مردم) لە یەکێك لە ژمارەکانیدا نووسیبووی "دوکتۆر قاسملو 9 ملیۆن دۆلاری لە ناتۆ وەرگرتووە"، ئەو هەواڵە کە بڵاوکراوەکانی ڕژێمی کۆماری ئیسلامی بە مانشێتی گەورە بڵاویان دەکردەوە و وایان نیشانی خەڵکی سادە دەدا گوایە جوڵانەوەی نەتەوەیی کوردستان دەسکەلای ناتۆ و ئیمپریالیزمە (165)، ئینجا هەواڵێکی دیکەیان بڵاوکردەوە گوایە د.قاسملو و شاپور بەختیاری دوا سەرۆك وەزیرانی شا لە شارۆچکەی قەڵادزێ لە کوردستانی عێراق، یەکتریان بینیوەو دژی شۆڕشی ئیسلامی پیلانیان داڕیشتووە، یا خود هەواڵێکی دیکەیان بڵاوکردبۆوە گوایە (سەلاحودینی موهتەدی) بە پووڵی پێشمەرگەی کۆمەڵەوە ستونێکی سوپای ئێرانیان لە ڕێگای کرماشان ــ پاوە ڕووتکردۆتەوە و نەیانهێشتووە بۆ بەرگریکردن ل مەرزی ئێران بگاتە شوێنی خۆی (166).

شایەنی باسە د.قاسملو لە نامەیەکیدا بۆ ڕۆژنامەی (اطلاعات) لە 11ی تەمووزی 1980دا، هەواڵی وەرگرتنی پارەی لە ناتۆ بە درۆ خستبۆوە و سەبارەت بە حیزبی تودەش نووسیبووی: "حیزبی تودە بۆ قەرەبوو کردنەوەی شکستی سیاسەتە ناڕاستەکانی خۆی لە کوردستاندا، تاوی داوەتە ساز کردنی ئەم درۆ بێ شەرمانەیە... بەم شێوەیە تاوانبار کردنی سکرتێری گشتی حیزبی ئێمە بە هاوکاری کردن لەگەڵ ئیمپریالیزمی ئەمەریکا، تەنیا بە مەبەستی خۆش خزمەتی و دەربڕینی نۆکەرایەتی لە لایەن ڕێبەرایەتی حیزبی تودەوە... جگە لە تاوانێکی ناڕەوا... ڕق و قینی ڕێبەرایەتی حیزبی تودە دەرهەق بە بزووتنەوەی میللی و دیموکراتیکی خەڵکی کوردستان نیشان دەدا و سووکایەتی یەکی ڕاستەوخۆیە دەرحەق بە خەباتی ڕەسەنی گەلی کوردە" (167).

سەبارەت بە بینینی بەختیاریش، د.قاسملو لە کورتەی ڕاپۆرتی دەفتەری سیاسی کە لە 1ی تشرینی دووەمی ساڵی 1980دا پێشکەشی کۆبوونەوەی گشتی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێرانی کرد گووتی "دیارە ئێمە ئەگەر بمانەوێ بەختیار، ببینین، ئەوە کوردستانمان دەدەستدایە و بەختیار دەتوانێ بێتە کوردستان، پاشانیش شارەکەیان خراپ هەڵبژاردووە، چونکە من نزیکەی هەموو شارەکانی عێراقم دیوە "قەڵادزێ" نەبێ!!... پێویستیش ناکا بڵێم کە هەرگیز لە ژیانمدا لەگەڵ بەختیار دانەنیشتووم..."(168).

لەوە دەچێ بەرگری و خۆڕاگری هێزی پێشمەرگەی کوردستان بە تەواوی ڕێبەرایەتی حیزبی تودەی ئێرانی هەراسان کردبێت، بۆیە (مردم) لە پێناوی کۆتایهێنانی ئەو بەرگرییە و توندتر سەرکوتکردنی بە قەوڵی خۆی (دژی شۆڕش)، ئامۆژگاری دەوڵەتی کردووە و نووسیویە "جمهوری اسلامی باید پاسداران انقلاب باری دفاع از انقلاب به سلاح های سنگین مجهز کند/ کۆماری ئیسلامی پێویستە پاسدارانی شۆڕش بۆ بەرگریکردن لە شۆڕش بە چەکی قورس ئامادە بکات" (169)!!

له ڕاستیدا هەڵوێستی نابار و هەڵپەرەستانەی حیزبی توده له حاست ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران و جوڵانه نەتەوایەتیەکەی گەلی کورد لەو پارچەیەی کوردستاندا شێوازێکی خەتەرناکی له خۆگرتبوو، هەر وەك (فاتح ڕەسول) دەڵێت " ڕۆژنامەی (مردم) ئۆرگانی حیزبی توده به فارسی و به کوردی گەلێك له خومەینییەکانی گەرم و گوڕتر بەرگرییان له ڕژێمی ئاخوندەکان و پەیڕەوی ئیمام دەکرد...هەڵوێست و ڕێبازی سەرکردەکانی توده، دەربارەی ئاپۆڕ و وێرانکردنی کوردستان وەك هەڵویستی حیزبەکان شۆڤێنست تووشی گومڕا هاتبوون، گیۆیان قوڕقوشمی تێکدرابوو، دەویان لۆك کرابوو، دەنگێکی ناڕەزایی، هاوارێك، پروتستویەکلیان دەرنەچوو، نه به ناوی مافی مرۆڤایەتی و دیموکراتیەت، یا ئایدیۆلۆژیەتی ئینتەرناسیۆنالی که به درۆ و سەرزارەکی فشەفشیان پێوە دەکرد، کەمێك داکۆکی له نەتەوە لێقەوماوە ماف ژێر پێ خراوی کوردی کوردستانی ئێران بکەن... به هیچ جۆرێك لەم جۆره هەڵه زلانه شەفاعەت کردن وخۆڕزگار کردن سانانیه!" (170).

پێویسته بگوترێت که سیاسەتی هەڵپەرەستانه و خۆشخزمەتی حیزبی توده و ئەو هەڵامەزنەی سەبارەت به یەکگرتنی هێزه پێشکەوتنخوازەکان له پشتی ئیمامەوه به دژی ئیمپریالیزم نابویەوه نەیانتوانی یەکێتیەکی ڕاسته قینه و هەتاسەر له نێوان به قەوڵی خۆیان "موسوڵمانانی ڕاستەقینه و مارکسیسته شۆڕشگێڕەکان" بێنێته دی، چونکه پاش ئەوەی سەرەی سەرکوتکردنی حیزبی توده گەیشت، دەزگا سەرکوتگەرەکانی ڕژێمی کۆماری ئیسلامی له بەهاری 1982دا شاڵاوێکی له ناکاویان کرده سەر حیزبی توده و نزیکەی تەواوی ڕێبەرایەتی و ئەندامانی ئەو حیزبه دەستگیر کران، به (کیانوری) سکرتێریشەوه، که یەك به دوای یەك هێنرانه سەر شاشەی تلفیزۆن و دانیان به تاوانەکانیان (دژی شۆڕش) دەنا، به تایبەتی جاسووسی کردن بۆ دەوڵەتی شورەوی(171)، بەوەش حیزبی تودەی ئێران، بۆ دووەم جار له مێژووی ژیانیدا ڕیشەکێش کرا.

حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، له کاتی خۆیدا بەیاننامەیەك به مجۆره ڕیشەکێشکردنی حیزبی تودەی ئێرانی لێکدایەوه "شك لەوەدا نییه که کارنامەی تێکۆشانی ڕێبەرایەتی حیزبی تودەی ئێران له ساڵەکانی پاش شۆڕشدا ڕەشه وسیاسەتێك که لەو ماوەیەدا پەیڕەوی یان لێ دەکرد، له لایەن خەڵکی ئێرانەوه مەحکوومه، پشتیوانی بێ ئەم لاولا له تەواوی کردەوەکانی کۆنەپەرەستانه و دژی گەلی ڕژێم...دەنگدان و نیزامی چەرخەکانی نێوەڕاستی ویلایەتی فەقیهی، پەسەند کردنی جینایەتەکانی ڕژێم دژی تەواوی خەباتی ڕێگای ئازادی و هەوڵدان بۆ دروستکردنی دووبەرەکی له نێوان هێزه شۆڕشگێڕەکاندا... بەشێك له کارنامەی تێکۆشانی ڕێبەرایەتی حیزبی تودەی ئێرانه.... هاندانی ڕژێم... بۆ درێژه پێدانی شەڕ له کوردستاندا، هەوڵی سەرنەکەوتوو بۆ پێك هێنانی دوو دەستەیی (انشعاب) له نێو حیزبی دیموکراتی کوردستاندا، پاڵدانی تۆمەتی ناڕەوا به ڕێبەرایەتی حیزبی ئێمه، جاسووسی کردنی ئەندامان و هەوادارانی حیزبی توده دژی تێکۆشانی حیزب و پێشمەرگه قارەمانەکان له نێو شارەکانیشدا، بەشێك له کارنامەی ڕەشی ڕێبەرایەتی حیزبی توده به حیساب دێ، له هەمووی سەیرتر ئەوه بوو که تەواوی ئەو کردەوانه له ژێر سەرپۆشی خەبات دژی ئیمپریالیزمی ئەمەریکادا دەکرا.

ڕێبەرایەتی حیزبی تودە... ئەو ڕاستییە سادەیان دەرك نەكرد كە هەر حیزبێك كە بە نرخی ڕۆژ نان دەخوا، ئوسووڵ فیدای تاكتیك دەكا، ئۆپۆرتونیسم و هەڵپەرەستی دەكاتە بناغەی سیاسەتی خۆی و ماكیاولیزم تا ڕادەی سیاسەتی ڕەسمی خۆی بەرز دەكاتەوە، داهاتوویەكی بێجگە لە تێ شكان و لە دەست دانی نفووز و ئیعتباری خۆی لە نێو كۆمەڵانی خەڵك دا نابێ" (172).

د. قاسملۆی سكرتێری حیزبی دیموكرات كە ساڵانێكی دوورودرێژی لە هەڵسووڕان و تێكۆشانی سیاسی لە نێو حیزبی تودەدا هەبوو، سەبارەت لەو چارەنووسەی تودە لە نامەیەكیدا بۆ سەعید كاوەی نووسیوە "زۆر كەس ئێستا چارەنووسی حیزبی تودەی پێ خۆشە، من پێم ناخۆشە، بەڵام هەر وەك لە اطلاعییە دەفتەری سیاسی دا هاتووە، سیاسەتی دوور لە ئوسووڵ ئاكامی هەر ئەوەیە" (173).

2/2: ئەو فاكتەرانەی هەڵوێستی سەلبی حیزبی تودەیان لە حاست كێشەی نەتەوایەتی گەلی كورد لە ئێراندا وێنا دەكرد.

لە ڕاستیدا هەڵوێستی سەلبی حیزبی تودە لە حاست كێشەی نەتەوایەتی گەلی كورد لە ئێراندا بە درێژایی ساڵانی 1941 ــ 1982 لە چەند فاكتەر و بنەماوە سەرچاوە دەگرێت كە دەكرێت بە گشتی وەك لای خوارەوە ڕیزبەند بكرێن.

1/2/2: پێكهاتەی دامەزراندنی حیزبی تودە و پەروەردەبوون لە سایەی شۆڤێنیەتی ڕەزا شادا:

پێش هەر شتێك پێویستە بگوترێت كە زۆربەی ئەندامانی دامەزرێنەری حیزبی تودە لە ڕووی كۆمەڵایەتییەوە لەو خوێندەوارە فارسە تارانییانە بوون كە تەمەنی لاوێتییان لە قۆناغی دیكتاتۆری بیست ساڵەی ڕەزاشا لە ئێران بردبووە سەر و لە سایەی ئایدۆلۆژیای ناسیۆنالیستی فارسگەرای پەهلەویدا لە خوێندنگا و زانكۆو دەزگا فەرهەنگییەكانی حكوومەتی شاهەنشاهیدا لە تاران پەروەردە ببوون (174)، ئەوەش كاریگەرییەكی زێدە خراپی لە سەریان جێهێڵابوو، بە چەشنێك نەتوانن درك بەو ڕاستییە بكەن، كە ئێرانی نوێ دەوڵەتێكە بە دەستی ڕەزاشا وبە قازانجی ئیستعماری بەریتانیا لە پاش جەنگی یەكەمی جیهانیەوە هێنراوەتە بوون، ئەویش بە گرتنەبەری سیاسەتی كودەتا و پیلانگێڕان و لە ڕێگای پەلاماری سەربازی و سەركوت و گۆڕینی ئیمپراتۆری قاجاری فرە گەل، جوگرافیا، كلتور و فەرهەنگەوە، پاش سەرپێدانەواندنی گەلانی غەیرە فارس و لە خوێنا گوزاندنی جوڵانەوە نەتەوایەتییەكانی و گرتن وكوشتنی ڕێبەرانیان و هەوڵدانێكی بێ ووچان بۆ بە فارسكردنیان و وەدیهێنانی سیستمێكی سەنترالیستی میلیتاریستی فارسگەرا و تۆتالیتێر (175).

بە واتایەكی تر، ئەوانە لە ڕەهەندە مێژووییەكانی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێرانی نوێ و پێكهاتە نەتەوەیی و كۆمەڵایەتییەكانی نە دەگەیشتن و خوێندنەوەیەكیان بۆ نابەرامبەری پەیوەندییەكانی نەتەوەی سەردەستی فارس لە

ناوەند لەگەڵ نەتەوە ژێر دەستەکانی هەرێمەکان نەبوو، ئەوانە هەروەك پیاوانی ڕەزاشا و ناسیۆنالیستی تەنگەتیلەی فارس ئێرانی بوون و فارس بوونیان بە شێروخەتی دراوێك دەزانی، لێرەشەوە شتێکیان بە ناوی (کێشەی نەتەوایەتی) لە ئێران بە عەقڵدا نەدەهات، هەر لە بەر ئەوەش بوو چەمکی (ملت ایران/ نەتەوەی ئێران)، و ئامانجی (حفظ و تمامیت خاك ایران/ پاراستن و یەکێتی خاکی ئێران)ی ڕەزاشا و دەوڵەتی شاهەنشاهیان بە ڕاستیەکی ڕەها و ئەزەلی دەزانی و لە ناخەوە بڕوایان بە سەنترالیزم و فارسگەرایی هەبوو، و لە پێناویدا تێدەکۆشان.

بێ سوود نییە گەر لێرەدا (دکتۆر تقی ارانی) بکرێتە نموونە، ئەو ڕۆشنبیرە مارکسییە ئێرانییەی کە تێکڕای دامەزرێنەرانی تودە بە سەرچاوەی ئیلهام و پێشەنگی خۆیان دەزانی و بە مامۆستا و ڕێبەرێکی مەزنیان لە قەڵەم دەدا و ساڵانە یادیان دەکردەوە.

ئارانی وێڕای ئەوە لە تەورێز لە دایك ببوو، بەڵام پەروەردەی تاران بوو، ئەویش وەك زۆرینەی ڕۆشنبیرانی هاوکاتی خۆی لایەنگرێکی سەنترالیزمی دەوڵەتی و فارسگەرایی بوو، ئەو دوو پایەیەی ڕەزاشا ئێرانی نوێی لە سەر دامەزراندن، نێوبراو لە وتارێکیدا بە ناونیشانی (آذربایجان مسأله حیات و ممات برای ایرانیان/ ئازەربایجان مەسەلەی مردن و ژیان بۆ ئێرانییەکان)، ئازەربایجانی هەرێمی ئازەرنشینانی تورك زمانی بە لانکی ئێران نێو بردووە و دەڵێت کە ئەو ناوچەیە لە ئاکامی هێرشی مەغۆلە دڕندەکانەوە زمانی فارسی لە دەستدا، ئینجا بە ڕاشکاوی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئازەرییەکان بە هەڵە خۆیان بە تورك لە قەڵەم دەدەن و خۆ لە فارس جیادەکەنەوە، ئارانی خواستی لە بەرچاوگرتنی تایبەتمەندی هەرێمەکان و خۆ بە فارس نەزانینی گەلانی غەیرە فارسی بە هەڕەشەیەکی خەتەرناك لە سەر ئێران دەداتە قەڵەم، و بۆ ڕێگرتن لە هەر هەڕەشەیەکی مەترسیداری بەو شێوەیە لە ئایندەدا، ئارانی داوا لە دەوڵەت دەکات تاکو لەو نێوچەیەدا واتە لە ئازەربایجان زمانی تورکی بنبڕ بکات و زمانی فارسی برەو پێبدا (176).

دیدێکی بەو چەشنەی ئارانی کە دەکرێت ناوی شۆڤێنییەتی لە سەر دابنرێ، لەگەڵ هیچ بیرێکی پێشکەوتووخوازانەدا یەکناگرێتەوە ئەو دیدەی کە لە مێژووی هاوچەخدا لە لایەن ڕۆشنبیرە فارسە مارکسیستەکانی ئێران بە گشتی و ڕێبەرانی حیزبی تودە بە تایبەت، باو و بڕواپێکراو بوو.

2/2/2: تێڕوانینێکی ئابوریانەی چینایەتی سیاسییانە بۆ کێشەکانی نێو خۆی ئێران:

لە لایەکی ترەوە بەشێکی بەرچاوی دامەزرێنەران و ڕێبەرانی حیزبی تودە، لە سییەکانی سەدەی بیستەمەوە بۆ خوێندن نێردرابوونە ئەوروپا، بە تایبەتی ئەڵەمانیای نازی، بەشێکی ئەوانە سەرەتا لە ژێر کاریگەری بیری فاشیزمدا بوون (177)، پاشان هەر لەوێ بە مارکسیزم ئاشنا ببوون، مارکسیزمێك کە زادەی قۆناغێکە تێیدا جوڵانەوەی ڕزگاریخوازی گەلانی کۆلۆنییەکان و کێشەی نەتەوەکانی تێدا نەخەملیبوون، وێڕای تێڕوانینی ئەو فیکرە و لێکدانەوەی دیاردەکان لە کلاوڕۆژنەی ململانێی چینەکانی کۆمەڵگا و بەرژەوەندی مادی و سیاسی چینی پرۆلیتاری جیهان، ئەوەش مانای نەبوونی هەڵسەنگاندنێکی گشتگیر و هەڵوێستێکی دیار و ئاشکرای تەواوی کێشەی

نەتەوایەتی لە مارکسیزمدا دەگەیەنێت (178)، ئەوەش بۆ خۆی گرێیەکی گەورە و کەم و کورتییەکی دیکەی لە لای ڕێبەرایەتی حیزبی تودە پێکدەهێنا، چونکە ئەوانە ئاگادارییەکی وورد و خوێندنەوەیەکی زانستییانەیان ل سەر ئەو زیادەکاری و داهێنانە نەبوو کە (ڤلادیمیر ایلتش لنین) سەبارەت بە کێشەی نەتەوایەتی و جوڵانەوەی ڕزگاریخوازی گەلانی چەوساوە و ماڤ چارەنووسی گەلان بە مارکسیزمی بەخشیبوو، جا هەر چەندە لینینیش تێکڕای ئەو مەسەلانە هەر لە بەرژەوەندی خەباتی پرۆلیتاریاوە شەن و کەو دەکات و بە مەسەلەی خەباتی دژی ئیمپریالیزمەوەی دەبەستێتەوە و بە تەواوی ماڤ خۆی نەداوەتی (179)، بەڵام لە چەند شوێندا زۆر بە باشی مەسەلەکانی شیکردۆتەوە و داکۆکی لە ماڤ چارەنووسی گەلان کردووە و ئەوەندەی خستۆتە بەردەست کە حیزبی تود گەر ئاگایەکی کەمی لێ بوایە، دەبوایە لە سەرەتادا بە ناوی ماڤ نەتەوەکان و گەلانی بندەست بۆ ناویش بوایە بەندێکی لە مەرامنامەکەیدا بۆ تەرخان بکردایە.

بۆ نموونە لینین گوتوویە "هەموو نەتەوایەتییەکی بۆرجوازی گەلانی چەوساوە، چەمکێکی دیموکراتی گشتی دژ بە چەوسانەوەی هەیە، ئەو نێوەرۆکەی کە ئێمە بێ قەید و شەرت پشتگیری لێدەکەین" (180) یان لە جێگایەکدا نووسیویە "ئەوە چەوسانەوە درێژخایەنەی کە هێزە ئیمپریالیستەکان بە دژی گەلە کۆلۆنیکراو و خاوەن ئابوورییە دواکەوتۆکان گرتوویانەتەبەر، جگە لە ڕق و بێ بڕوایی، هیچ شتێکی دیکەی لە دڵی جەماوەری زەحمەتکێشی ئەو هەرێمانە، بە پرۆلیتاریاشەوە، ناڕوێنێ، ئەو گومان و بێزارییەی کاتێك زێدەتر دەبێت، کە هێزە سوسیالیستە دیموکراتەکان خیانەت لە بەرژەوەندییەکانی چینی کرێکار دەکەن و خۆیان وەك خزمەتکارێکی گوێڕایەڵی بورجوای ئیمپریالیستی دەردەخەن، بەوەی (ماڤ) چەوساندنەوەی کۆلۆنی و هەرێمە بە زۆر بەستراوەکانی پێ ڕەوا دەبینن" (181).

3/2/2: لە سایەی تیۆری نەتەوایەتی ستالیندا.

ئاشکرایە کاتێك حیزبی تودە دەمی لە کێشەی نەتەوایەتی دا، وێڕای دەوڵەمەندی لینینیزم لەو بارەیەوە، یەکسەر تیۆری تەنگەتیلەی ستالینی لە مەڕ کێشەی نەتەوایەتییەوە کردە بنەمای دید و بۆچوون و سەرچاوەی مامەڵە کردنی لەگەڵ ئەو کێشەیە و هەڵوێست وەرگرتن لە حاستیدا، شایەنی باسە تیۆری ستالین بۆ پێناسە کردن و چۆنێتی پەیدا بوونی نەتەوە و نەتەوایەتی و دانانی (ئابووری هاوبەش) بە مەرجێکی بنەڕەتی پەیدا بوونی هەر نەتەوەیەك (182)، دەگونجێت بۆ گەلانی ئەوروپا تا ڕادەیەکی زۆر گونجاوبێت، بەڵام بۆ نەتەوایەتی گەلانی ڕۆژهەڵات و جیهانی سێهەم کە لە هەل و مەرجی پێش سەرمایەداری پیشەسازیدا دەژین راستیەکی چەسپاو نییە، چونکە نەتەوایەتی ئەوە گەلانە لە بازاڕی هاوبەشی سەرمایەداری سەری هەڵنەداوە، بەڵکوو هەل و مەرجی خەبات دژی داگیرکاری و لە سەنگەری ڕووبەڕوو بوونەوەدا خولقاوە، ئەو راستیەی حیزبی تودە بە تەواوی تەمەنی دەرکی نەکرد.
ئەمە لە لایەك و لە لایەکیترەوە بە چاولێکەری حیزبی کۆمۆنیستی روس کە خوازیاری ئەوە بوو بە پێکهێنانی نەتەوەی رووسی مەزن و لە قاڵبدانی تێکڕای چیە پرۆلیتاریا و زەحمەتکێشەکانی هەموو نەتەوە و ڕەگەزە جیاوازەکانی نێو یەکێتی شورەوی بە هۆی پارتە کۆمۆنیستە وابەستراوەکانەوە، شێوازێکی نوێ و چینایەتی پێوەری

نەتەوایەتی بێنێتە دی، حیزبی تودەش لە خەیاڵی دامەزراندنی ئێرانێکی سۆسیالیستدا بوو بە پێشڕەوی خۆی، کە تێیدا رەگەز و زمانی نەتەوەی غەیرە فارسەکان شوێنێکی لەو پرۆسەیدا نەبێت، بەڵکو نەتەوەیەکی چینایەتی ئێرانی بە زمانێکی فارسی رەسەن و بە ئیدۆلۆژییەکی ئینتەرناسیۆنالیستی مارکسی و لە پێناو بنیات نانی کۆمۆنیستیدا ئامانج و ئاوات بێت. مەسەلەیەکی وا نە لە شورەوی و نە بۆ حیزبی تودە، بگرە لە هیچ کوێیەکی ئەم جیهانەدا نەهاتۆتە دی.

4/2/2: لە سایەی وابەستەیی فیکری و سیاسی بە ئەنتەرنالسیۆنالیستی کۆمۆنیستەوە (کۆمێنترن).

ئەوەی نابێ لێرەدا لە یاد بکرێت ئەوەیە، وابەستەیی حیزبی تودە وەك هەر حیزبێکی کۆمۆنیستی دیکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی سەردەمی جەنگی سارد بە کۆمێنترن و یەکێتی شورەوییەوە کاریگەری خۆی هەبوو، لە سەر مەسەلەی بایەخنەدان یان بایەخدان بە کێشەی نەتەوایەتی و مافی گەلانی غەیرە فارس لە ئێران، چونکە حیزبی تودە لە سایەی ئەو وابەستەییەدا زیاتر هەڵوێستی جیدی لەو مەسەلانە وەردەگرن کە لە بەرنامە و جێگەی بایەخی کۆمێنترن بوون، دیارە مەسەلەی نەتەوە غەیرە فارسەکان بە گشتی و کێشەی لە ئێران بە تایبەتی ئەوەندە شوێنی گرنگی پێدان و بایەخی کۆمێنترن نەبووە و نەبۆتە پایەیەك مەسەلەی ستراتیژی لەو وڵاتەدا پێوە گری بدات، ئەوەش سەرچاوەیەکی دیکەی خەمساردی ئاوڕنەدانەوەی حیزبی تودەیە لە کێشەیەکی ئاڵۆزی بەوە شێوەیە.

لە لایەکی دیکەوە خولانەوەی حیزبی تودە لە بازنەی بەرژەوەندییە سیاسیەکانی شورەوی لە ئێران و ناوچەکەدا، ببووە سەرچاوەی گرتنە بەری سیاسەت و خیتابێکی دەق گرتوو بە مەسەلەکانی: پێشکەوتنخوازی و کۆنەپەرەستی، دژایەتی ئەمریکا و ئیمپریالیزمی خۆرئاوا، هاندانی نزیك بوونەوە لە شورەوی و بەپیرەوە چوونی بەرژەوەندییەکانی لە ئێران، تێکڕای ئەو مەسەلانە کە حیزبی تودەیان لە مەڕ مەسەلەکانی مافی مرۆڤ، دیموکراتی، پەیوەندی دەوڵەت و تاك، دەوڵەت و هەرێمەکان، نەتەوەی فارس و نەتەوەی غەیرە فارسەکان، فەرهەنگی گەلانی ئێران ...هتد ،دوور و بێئاگا راگرتبوو، ئەوەش نامۆ بوونی تودەییەکانی بە واقیعی کۆمەڵگای ئێران و گرفتەکانی تۆختر کردبووە و رەگەزەکانی رۆشنگەری و داهێنانی لە لای رێبەرانی ئەو حیزبەدا مردار کردبۆوە(183).

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

1ـ بۆزیاتر:

عبدالهادى كريم سلمان، ايران في سنوات الحرب العالمية الثانية، مركز دراسات الخليج العربى، البصرة،1986.

2ـ نورالدين كيانورى، خاطرات نورالدين كيانورى، موسسه تحقيقات و انتشارات ديدگاه، تهران، 1272ش، ص 67ـ 68.

3ـ محمود تربتى سنجابى، قربانيان باور و احزاب سياسى ايران، چاپ أول، انتشارات آسيا، تهران، 1275ش، ص 320.

4ـ د. طاهر خلف البكاء، التطورات الداخلية في ايران 1941ـ 1951، بغدا،2002، ص 93.

5ـ يرواند آبراهاميان، ايران بين دو انقلاب، ترجمه: كاظم فيروزمند، حسن شمس آورى و محسن مدير شانه ضى، چاپ چهارم، نشر مركز، 1280ش، ص 256.

6ـ محمود تربتى سنجابى، سەرچاوەی پێشوو، ل 320.

7ـ نورالدين كيانورى، سەرچاوەی پێشوو، ل 18.

8ـ احسان طبرى، كژراهه. خاطراتى از تاريخ حزب توده، چاپ أول، انتشارات امير كبير، تهران، 1366، ص 50.

9ـ بۆ زیاتر:

تيمور بختيار، كتاب سياه (درباره سازمان افسران توده)، چاپ مطبوعات، تهران، اسفند ماه 1324.

10ـ نورالدين كيانورى، سەرچاوەی پێشوو، ل 97.

11ـ يرواند ابراهاميان، سەرچاوەی پێشوو، ل 271.

12ـ هەمان سەرچاوە، ل 274.

13ـ بۆ زیاتر:

پيتر آورى، تاريخ معاصر ايران، ترجمه: محمد رفيعى مهرآبادى. جلد دوم، چاپ چهارم، انتشارات عطائى، تهران، 1377ش، فصل نهم.

14ـ نورالدين كيانورى، سەرچاوەی پێشوو، ل 145.

15ـ احسان طبرى، سەرچاوەی پێشوو، ل 78 ـ 82.

16ـ يرواند ابراهاميان، سەرچاوەی پێشوو، ل 281 ـ 282.

17ـ د. طاهر خلف البكاء ، سەرچاوەی پێشوو، ل 223 ـ 224.

18ـ ئەم هەوڵە لە لایەن (ناصر فخرآرائى) ەوە ئەنجامدرا کە سەر بە ڕێکخراوی (فدائیانی اسلام)بوو، ئەو ڕێکخراوەی لە ساڵی 1946دا لە لایەن خوێندکارێکی ئاینی بە ناوی (مجتبی نواب صفوی)یەوە دامەزراو یەکێك بوو لە سەرسەخترین گروپە مەزهەبییەکان کە لە ڕووی سیاسییەوە ئەندێشەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی هەبوو،

ترۆری سیاسیشی پراکتیزە دەکرد بۆ لە ناوبردنی نەیارەکانی، ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی 1956دا بە لە سێدارەدانی دامەزرێنەرەکەی کۆتایی هات. بڕوانە:

جمعی از نویسندگان، سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، ترجمه: عباس مخبر، چاپ دوم، تهران، 1272، ص 295 ـ 297.

19ـ احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 82 ـ 86، نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 183 ـ 185.

20 ـ بۆ زیاتر:

سپهر زبیح، ایران در دوران دکتر مصدق، ترجمه: محمد رضا رفیعی مهرآبادی، تهران، 1263.

21 ـ یرواند ابراهامیان، سەرچاوەی پێشوو، ل 287 ـ 288.

22 ـ هەڵاتووەکان بریتیبوون لە (بقراطی، مهندس علوی، کیانوری، شاندرمنی، جوادی، صمد حکیمی، خسرو روزبە، قبادی، نوشین، دکتور یزدی و احمد قاسمی) کە لە کاتی خۆیدا دەنگۆکە وا کەوتبوو گوایا ڕەزم آرا بۆ ڕاکێشانی سەرنجی شورەوی ئەم دەرفەتەی داونیٚ. بڕوانە:

پیتر آوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 400.

23 ـ خلیل طهماسبی سەر ب ڕێکخراوی فدائیانی اسلام هەستا بە کوشتنی ڕەزم ئارا، ئەو (خەلیل)ی کە ساڵی 1955د گیراوپاشتر گوللەباران کرا. بڕوانە:

ابراهیم صفایی، رهبران مشروته، فرهنگ و هنر، تهران، 1356.

24ـ یرواند ابراهامیان، سەرچاوەی پێشوو،ل 288 ـ 289.

25ـ نورادین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 242 ـ 245.

26ـ ح.ارسنجابی، یادداشتهای سیاسی، تهران، 1335، ص4.

27ـ بۆ زیاتر:

مارگ.د.گازیورسکی، سیاست خارجی أمریکا و شاه، بنای دولت دست نشانده در ایران، ترجمه: فریدون فاطمي، چاپ أول، سعدی، نشرمرکز، تهران، 1271.

28 – یرواند ابراهامیان، سەرچاوەی پێشوو، ل 294.

29– نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 335– 337.

30– هەمان سەرچاوە، ل 351– 352.

31– احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 234– 238.

32– نوالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 474– 475.

33– مازیار بهروز،شورشیان آرمانخواه، چپ در ایران، ترجمه: مهدی پرتوی، تهران، ققنوس، 1380، ص170.

34– هەمان سەرچاوە، ل 219،218.

35–بۆ زیاتر:

خلیل ملکی، برخورد عقاید و آرا، ویرایش و مقدمه: محمد علی همایونی کاتوزیان، امیرپیشداد، چاپ دوم، تهران، 1376.

36– احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 239.
37– هەمان سەرچاوە، ل 40.
38– فریدون کشاورز، من متهم می کنم کمیته مرکزی حزب توده ایران را، انتشارات رواق، تهران، ص 79– 80.
39– خلیل ملکی، سەرچاوەی پێشوو؛ اسکندری، "حزب توده و شوروی" در فصلی در گلی سرخ. شماره 3، پاییز 1365.
40– نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 136– 137.
41– گذشته چراغ راه آینداست، ل 582– 585.
42– مردم، شماره 67، 23 دیماه 1329.
43– سپهر زبیح، سەرچاوەی پێشوو، بەشی 4وە.
44– نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 242– 247؛ مازیار بهروز، سەرچاوەی پێشوو، ل 45– 46.

45– گذشته چراغ راه آینداست، ل 703.
46- درباره 28 مرداد، نشریه کمیته مرکزی حزب توده ایران، بهمن 1332.
47– بۆ زیاتر:
جمعی از نویسندگان، انقلاب اسلامی و چرایی و چگونگی رخداد آن، چاپ أول، قم؛ 1378، د. آمال السبكي، تاريخ ايران السياسی بين ثورتين (1906– 1979)، سلسلة عالم المعرفة 250، الكويت، 1999.
48– بۆ زیاتر: احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 203.
49– کیانوری، نورالدین، پرسش و پاسخ درباره مشی سیاسی حزب توده ایران، (2)، چاپ أول، شرکت سهامی، تهران، 1258، ص 24– 25.
50– وەرگیراوە لە: عبدالرضا هوشنگ مهدوی، سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی 1300– 1357، چاپ سوم، تهران، 1375، ص 484.

51 ـ نورلدین کیانوری، پرسش و پاسخ.....، ل 25.
52 ـ هەمان سەرچاوە، ل 27.
53 ـ شایەنی باسە کیانوری ئەوەندە بە توندی و بیٚ قەید و شەرت لایەنگری باڵی مەزهەبی توندڕەوی دەکرد کە لە لایەن (د. کریم سنجابی) یەوە ناوی (آية الله کیانوری) بە سەردا دابڕا. بڕوانە:
دکتر کریم سنجابی، امیدها و نا امیدی ها، چاپ اول، لندن، 1268، ص 370.

54 ـ مازیار بهروز، سەرچاوەی پێشوو، ل 215.
55 ـ سازمانی کارگەرانی ئینقلابی ئێران (راهی کارگەر) ـ کۆمیتەی کوردستان، کورتەیەك بۆ ناسینی سازمانی کارگەرانی ئینقلابی ئێران (راهی کارگەر)، بیٚ ش، بیٚ م، ل 18 ـ 19.
56 ـ مازیار بهروز، سەرچاوەی پێشوو، ل 48.
57ـ بۆ زیاتر:

ارتشبد حسین فردوست، ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، جلد أول،چاپ دوم، تهران، 1370،ص 279 ـ 471.

58ـ احسان طبری،سەرچاوەی پێشوو، ل 188– 189، 228، 229، 254 ؛

نوالدين كيانوری، خاطرات....،ل 443- 461.

59– مازیار بهروز، سەرچاوەی پێشوو، ل 55– 60.

60– بۆ زیاتر، احسان طبری ، سەرچاوەی پێشوو، ل 267– 294.

61– بۆ زیاتر: محمد رضا پهلوی، پاسخ به تاریخ، به کوشش: شهریار ماکان، چاپ سوم، تهران، 1377، ص 348– 349.

62– بڕوانە: خلیل ملکی، سەرچاوەی پێشوو، ل 122، 124؛ مازیار بهروز، سەرچاوەی پێشوو، ل 263– 269.

63– گذشته چراغ راه آینداست، ل 151، 201.

64– بۆ زیاتر:

د.یاسین سەردەشتی، کوردستانی ئێران. لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە جوڵانەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد (1939– 1979)، سلێمانی، 2003، ل 67– 110.

65– یرواند ابراهامیان، سەرچاوەی پێشوو، ل 358.

British charged Affaires to the Foreign office,Memorandum –66 the Tudeh Congress ,F.O 371\ persia \644\ 34 -40187.

67– گذشته راه آیندا‌ست، ل151، رهبر، 14– 16 شهریور 1323.

68– حیزبی تودە لە سەرەتای ساڵی 1945دا لقی خۆی لە شاری کرماشان کردەوە کە ناسراوترین ئەندامەکانی: محمد حسن خسروی، سید محمد کزازی، عبدالعظيم دزفولی، حسن سالمین, حسین جمشیدی، حشمت سبحانی،فاضل بحرالعلوم و حمید سالمی بوون، ولە لایەن ئاغای شهاب پورەوە ڕابەری دەکرا، دوای ئەویش محسن علوی سەرپەرشتی کۆمیتەی کرماشانی حیزبی تودەی گرتە ئەستۆ، شایەنی باسە ڕۆژنامەی (بێستون) کە لە لایەن ئاغای مهدی فرهپور هەر لە ساڵی 1942ەوە لە کرماشان بە زمانی فارسی دەردەکرا، بووە ئۆرگانی لقی کرماشانی حیزبی تودە، ئەو ڕۆژنامەیەی کە تا ساڵی 1949 بەردەوام بوو، بڕوانە:

محمد علی سلطانی، احزاب سیاسی و انجمن های سری در کرمانشاه، جلد دوم، تهران، 1378، ل 329– 304.

69– عمویی کە یەکێکە ل ئەفسەرە تودەییە ناسراوەکانی لەشکری ئێران، و خەڵکی کرماشانە، باس لەوە دەکات کە خەڵکی ئەودەمی کرماشان تودەیی بوون و کۆمۆنیستی و خوانەناسییان بە یەك شت دەزانی. بڕوانە: محمد علی عمویی، درد زمانه، انتشارات انزان، تهران، 1377، ل 16.

British Ambassador to the Foreing office, 25 September 1945 –70
F.O. 371\ Persiq 1945\ 34 – 45 451.

71– هێمن، تاریك و ڕوون، گوڵبژێرێك لە شیعرەكانی هێمن، لە بڵاوكراوەكانی بنكەی پێشەوا، ل 20.

72– (كریس كۆچێرا) تێكدانی حیزبی ئازادی كوردستان دەخاتە ئەستۆی شورەوییەكان و بە سەرەتای هاوكاری ئێرانی – شورەوی دادەنێت بە مەبەستی دامركاندنەوەی ڕاپەڕینە چەكدارانەكەی گەلی كورد لە ورمێ. بڕوانە: كریس كۆچێرا، مێژووی كورد لە سەدەی 20– 19دا، وەرگێڕانی: محمد ریانی، تاران، 1369، ل 257.

73– د. یاسین سەردەشتی، سەبارەت بە حیزبی ئازادی كوردستان، بەدرخان– مانگنامەیەكی هونەری ڕۆژنامەوانی گشتی ئازادە، ژمارە 38، 39، سلێمانی، 22 تشرینی دووەم و كانوونی یەكەمی 2003.

74– حوسێنی مەدەنی، كوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی دووەم, بێ شوێن، 1380، ل 232– 233.

75– هەژار (عەبدولڕەحمان شەرەفكەندی)، چێشتی مجێور، ئامادە كردن و سەرپەرشتی كردنی چاپ: خانی شەرەفكەندی، چاپی یەكەم، پاریس، 1997، ل 72.

76– وەرگیراوە لە: حوسێنی مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو، ل 232.

77– بڕوانە: یرواند ابراهامیان، سەرچاوەی پێشوو، ل 264.

78– هەمان سەرچاوە، ل 361.

79– رهبر، 28– 21 مرداد 1324.

80– علی دهقان، سرزمین زردشت، رضائیه، چاپ أول، انتشارات ابن سینا، ص 711– 712.

81– گذشته چراغ راه آینداست، ل 350.

82– هەمان سەرچاوە، ل 351– 352.

83– مردم، 18 دی 1324.

84– پیتر آوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 388.

85– لینین، كلیات آثار، جلد 22، چاپ مسكو، ص 164.

86– نورالدین كیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 127– 129.

87– ایران مان 20 آبان، 10 آذر 1324.

88– رهبر، 3و 6 اردیبهشت 1325.

89– د.رادمنش، صورت جلسات مذاکرات مجلس، مجلس چهاردهم، 4 دی 1325.

90– رهبر، 4 شهریور 1325.

91– ایران ما، 29 اسفند، 1324.

92– رهبر، 12 آبانماه 1325؛ مردم، 11 بهمن 1324، 11 دیماه 1325.

93– بۆ زیاتر:
احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 66– 69؛ خلیل ملكی، سەرچاوەی پێشوون ل 116– 122.

94– كوهستان، 13 ابان 1325.

95- احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 72- 77. شایەنی باسە کیانوری لە بیرەوەرییەکانیدا بە ڕاشکاوی دان بەو هەڵە مەزنەدا دەنێت کە حیزبی تودە ئەو کاتە تێیکەوتبوون هەروەها باسی لەوە کردووە کە وەزیرە تودەییەکان ژێر بە ژێر هاتوچۆی شاهەنشایان کردووە و پەیوەندییەکان بە دەربارەوە هەبووە: بڕوانە:
نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 136- 139.
96- وەرگیراوە لەك نەوشیراون مستەفا ئەمین، حکوومەتی کوردستان ڕێبەندانی 1324- سەرماوەزی 1325، چاپی دووەم، هەولێر، 1993، ل 237.

97- گذشته چراغ راه آینداست، ل 481- 482.
98- بەیان نامەی دووهەمین کۆنگرەی حیزبی دیموکرتی کوردستان، کۆمیتەی ناوەندی، سەرماوەزی 1343 (نوامبری 1964).
99- یرواند ابراهامیان، سەرچاوەی پێشوون ل 278- 279.
100- کمیته مرکزی حزب توده، شعارهای حزب توده، رزم، 8 دی 1331.
101- مردم، 14 بهمن 1327.
102- لە ڕاستیدا بەستنەوەی کێشەی نەتەوایەتی گەلانی غەیرە فارس بە خەباتی دژی ئیمپریالیستی لە ئێراندا وەك دیدێکی زاڵ و کارپێکراو لای سەرانی حیزبی تودە تا دوا تەمەنی ئەو حیزبە بەردەوام بوو، بە جۆرێك قسەکردن لەو کێشەیە بە شێوەیەکی سەربەخۆ و هەنگاونان بۆ چارەسەرکردنی چووبووە خانەی فەرامۆشییەوە، بۆ نموونە لە یەکێك لەو کۆبوونەوانەی لە باکۆی ئازەربایجانی شورەوی گرێدران و سەرانی حیزبی تودەی لێ ئامادە بوون، کاتێك قسە لە کێشەی کورد و نەتەوە غەیرە فارسەکان هاتە گۆڕێ، ئیرج اسکندری، گوتی "ئێمە فارس و ئازەر و کورد وەك سێ منداڵی بێ باب واین، نانەکەمان لە سندووقێك دایە، لاسارێکی مل ئەستور قفڵی داوە و لە سەری دانیشتووە، دەبێ هەر سێکمان پێکەوە لە سەر سندوقی فڕێ دەین و ئەوسا نانەکەمان دەست کەوێ و پێکەوە تێرببین، ئێستا باسی جیابوونەوەی ئازەربایجان و کوردستانێك نابێ بکرێ". بڕوانە: هەژار، سەرچاوەی پێشوو، ل 345.
103- خود گەردانی چەمکێکی فارسییە کە لە دوو بەش پێکدێت، ئەویش (خود/خۆ) و (گردان/گێڕان)ە، لە ڕووی سیاسییەوە واتە ماف خەڵکانی هەرێمێکی دیاریکراوی وڵاتێك کە کاروباری خۆیان لە سایەی ئەو یاسا و دەستورانەی دەسەڵاتێکی ناوەندی بە هێز بە سەریاندا دەسەپێنێت، بەرن بەڕێوە، بێ ئەوەی کاریگەرییەکی ئەو تۆیان لە داڕشتنی ئەو یاسا وپەیوەندییانەدا هەبێت کە ناوەند بۆ بەڕێوەبردنی وڵات دەیگرێتە بەر، چەمکێکی وا کە ناتوانرێت وەك سەرەتاییترین چەمکەکانی ماف دیاریکردنی چارەنووس و بە دیهێنەری لانی کەمی یەکسانی نەتەوایەتی لە وڵاتێکدا لە قەڵەم بدرێت.
104- غەنی بلوریان، ئاڵە کۆك. بە سەرهاتەکانی سیاسی ژیانم، ستۆکهۆڵم، 1997، ل 78.
105- هەمان سەرچاوە، ل 79.
106- هەمان سەرچاوە، ل 111.

107- دکتور عبدالرحمان قاسملو، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی، کورتەیەك لە مێژووی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، فەسڵی سێیەم، ل 17.

108- کەریمی حیسامی، لە بیرەوەرییەکانم، بەرگی یەکەم، سوید، 1986، ل 186- 187.

109- هەمان سەرچاوە، ل 164.

110- هەمان سەرچاوە، ل 186.

111- سەعید کاوە، ئاوڕێك لە بە سەرهاتەکانی خۆم و ڕووداوەکانی نێو حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، چاپی یەکەم، بێ ش، 1996، ل 19.

112- بۆ زیاتر: د. یاسین سەردەشتی، سەرچاوەی پێشوو، ل 268- 272.

113- کەریمی حیسامی، سەرچاوەی پێشوو، ل 207.

114- هێمن، سەرچاوەی پێشوو، ل 39.

115- کەریمی حیسامی، سەرچاوەی پێشوو، ل 201.

116- حیزبی یەکەمیان لە مەهاباد دامەزرا و سەر بە بەرەی شاپەرەستەکان بوو، ئەوی دیکەشیان لە شاری سنە لە لایەن (شێخ معتصم حیسامی) پێکهێنرا و پشتگیری بەرەی نیشتمانی و موسەددەقیان دەکرد.

117- جەلیل گادانی، با نەبێتە درۆی پاش مردوو، بێ ش، 2000، ل 19.

118- هەمان سەرچاوە، ل 123؛ غەنی بلوریان، سەرچاوەی پێشوو، ل 155- 156.

119- وەرگیراوە لە:

مسعود البارزاني، البارزاني و الحركة التحررية الكردية، الكرد و ثورة 14 اتموز1958 14|تموز|1958- 11 أيلول| 1961، كردستان، 1991، ص 253.

120- غەنی بلوریان، سەرچاوەی پێشوو، ل 156؛ د.یاسین سەردەشتی، سەرچاوەی پێشوو، ل 307- 308.

121- احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 192- 196.

122- بەیانی نامەی (حیزبی دیموکراتی کوردستان) بە بۆنەی 10ی خاکەلێوە ڕۆژی شەهیدانی جەمهوری دیموکراتی کوردستان، کۆمیتەی سەرکردەیی حیزبی دیموکراتی کوردستان، 10ی خاکەلێوەی 1339.

123- بۆ زیاتر: مسعود البارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل 255- 292.

124- کەریمی حیسامی، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ستۆکهۆڵم، 1988، ل 7.

125- بڕوانە: هەژار، سەرچاوەی پێشوو، ل 366، 388، 402.

126- کەریمی حیسامی، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی دووەم، سوید، 1987، ل154.

127- هەمان سەرچاوە.

128- هەمان سەرچاوە، بەرگی سێیەم، ل 17- 18.

129- هەمان سەرچاوە، ل 12- 13.

130- بۆ زیاتر:

یاسین سەردەشتی، خوێندنەوەیەکی مێژوویی جوڵانەوە چەکدارییەکەی کوردستانی ئێران لە ساڵانی 1967- 1968دا، ئامادە کردنی بەڵگەنامە و بڵاوکردنەوەی: شازین هێرش، سلێمانی، 2002.

131- نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل 433.

132- بۆ دەقی ڕێکەوتننامەکە بڕوانە:
کەریمی حیسامی، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل 96- 100.
133- شماره گزارش: 189/ 12هـ، موضوع: ایجاد تشکیلات حزبی در ایران با ائتلاف تودەایهای ایران وعراق و حزب دمکرات کردستان ایران، تاریخ 12/5/ 46 در: چپ در ایران، به روایت اسناد ساواك حزب دمکرات کردستان، جلد اول، تهران، 1378، ص 451.
134- هەمان سەرچاوە، شماره گزارش: 1976، موضوع: مخالفت حزب منحله توده با شورش کردستان ایران، تاریخ: 46/12/6، ص 452.

135- احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 142.
136- عبدالرضا هوشنگ مهدوی، سەرچاوەی پێشوو، ل 414- 419؛ محمد رضا پهلوی، سەرچاوەی پێشوو، ل 216- 262.
137- کەریمی حیسامی، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل 126.
138- هەمان سەرچاوە، ل 181.
139- حیسامی دەڵێت "ڕێبەرایەتی حیزبی توده نەك هەر بۆ یارمەتی برادەران و بە جێ گەیاندنی قەوڵ و قەرارەکانیان هەنگاویان نە هاوێشت، بەڵکوو کەوتبوونەپەڵپ و بیانوش، ڕۆژێك لە پڕ نامەیەکیان بۆ ڕادیۆ نار بوو کە گۆیا بەشی کوردی پەیکی ئێران حکوومەتی عێراقی پەلامار داوە، لە کاتێکدا سرف درۆ بوو، کاك حەسەنی قزڵجی گوتی: ئەوە سەرەتای پەڵپ وبیانووە، پیاو ئەگەر بە دەستی خۆی پەت بکاتە ملی خۆی ئاوا دەبێ" هەمان سەرچاوە، ل 184.

140- بۆ زیاتر: د. یاسین سەردەشتی، کوردستانی ئێران....، ل 381- 399.
141- هەمان سەرچاوەن ل 422.
142- بهاءالدین نوری، مذاکراتی، الطبعة الثانیة، سلیمانیة، 1993، ص 349.
143- ئەحمەد بانیخێڵانی، بیرەوەرییەکانم، سوید/ ستۆکهۆڵم، 1997، ل 343- 344.
144- جلیل گادانی، سەرچاوەی پێشوون ل 50- 51.
145- مردم، ژمارە1، خەزەڵوەری 1358 بەرامبەر /23ی ئوکتوبەری 1979.
146- هەمان سەرچاوە.
147- مردم، ژمارە 21، 18ی جوزردانی 1359.
148- هەمان سەرچاوە.
149- هەمان سەرچاوە.
150- نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوون ل 463.
151- احسان طبری، سەرچاوەی پێشوو، ل 143، 301، 303، 307.

152- سندشماره 30، موضوع: موقعيت كردها، تاريخ: 2سپتامبر 1979 در: اسناد لانه جاسوسى. كردستان (1)، ص 175.

153- مردم، (مهرماه 1358.

154- بۆ زياتر:

د.ياسين سەردەشتى، سەرچاوەى پێشوون ل 439- 440، 462- 463.

155- مردم، ژمارە 21، جوزردانى 1359.

156- بۆ زياتر:

مردم، ژمارە 2، 13ى بەفرانبارى 1358؛ عبدالله حسن زادەن نيو سەدە تێكۆشان، بڵاوكراوەى كۆمسيۆنى چاپەمەنى حيزبى ديموكراتى كوردستانى ئێران، گەلاوێژى 1374ى هەتاوى، ل 193- 197.

157- مردم، ژمارە 15، 7ى بانەمەڕى 1359. شايەنى باسە حەسەنى قزڵجى لە دانيشتنێكدا بە جەفەنگ دابووى بە ڕووى كيانوريدا و پێى گوتبوو "هاوڕێ كيانورى تۆش بەم خەتى ئيمامەت سەرمان بە فەتارەت دەدەى.... ئاخير قوربان مولاو ئينقلابى". بڕوانە: حەسەنى ماوەرانى، بە يادى نووسەر و ئەديب وتێكۆشەرى شەهيد مامۆستا حەسەنى قزڵجى، هيوا – گۆڤار، سويد، ژمارە 9، ل 37.

158- بڕوانە: گزارش كميتە مركزى كنگرە چهارم حزب دمكرات كردستان ايران. توسط دبير كل رفيق دكتر عبدالرحمان قاسملو، 1 اسفند 1358/ فوريە 1980.

159- بۆ زياتر: د.ياسين سەردەشتى، كوردستانى ئێران...، ل 419- 441.

160- ئەو حەوت كەسە بريتيبوون لە: غەنى بلوريان، فەوزيە قاضى، فاروق كيخسروى، ئەحمەد عەزيزى، نويد معينى، دكتور رحيم، سەيفى قاضي، مامۆستا هێمن، شايەنى باسە مامۆستا هێمن هەڵەيەكى مەزنى كرد كە پاڵى بەو بەرەيەدا، بەڵام نەكەوتە داوى خيانەتەوە، چونكە هەر زوو خۆى لەو تاقمە جيا كردەوە و شێوازێكى ديكەى بۆ خەبات هەڵبژارد.

161- احسان طبرى، سەرچاوەى پێشوو، ل 299؛ نورالدين كيانورى، سەرچاوەى پێشوو، ل 533.

162- سەعيد كاوە سەرچاوەى پێشوو، ل 214- 215.

163- مجاهد. نشريە سازمان مجاهدين خلق ايران. مردادماە 1364.

164- فاتح رسول، چەند لاپەڕەيەك لە مێژووى خەباتى گەلى كوردمان. ڕووداو بەڵگەنامە، بەرگى دووەم، سويد، 1992، ل 188.

165- جليل گادانى، 50 ساڵ خەبات.كورتە مێژوويەكى حيزبى ديموكراتى كوردستانى ئێران، بەرگى يەكەم، بى م، ل 248.

166- چاوپێكەوتن لەگەڵ كاك سەلاحودينى موهتەدى، سلێمانى، 2003/10/4.

167- جليل گادانى، 50 ساڵ خەبات، ل 249.

168– **کورتە ڕاپۆرتی دەفتەری سیاسی، کە لە لایەن سکرتێری گشتی حیزب، دکتۆر عبدالرحمن قاسملووەوە لە ڕۆژی 10ی مانگی خەزەڵوەردا (1359– ل) پێشکەش بە کۆبوونەوەی گشتی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران کراوە.**

169– **مردم، شماره** 243، 4 **خرداد** 1359.

170– **فاتح رسول، سەرچاوەی پێشوو، ل** 35.

171– **بۆ زیاتر:**

اعترافات کادر مرکزی حزب توده، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، 1362.

172– **بڕوانە: جلیل گادانی،** 50 **ساڵ خەبات، ل** 288– 291.

173– **سەعید کاوە، سەرچاوەی پێشوو، ل** 250.

174– **شایەنی باسە** 80٪**ی ڕێبەرە دامەزرێنەرەکانی حیزبی تودە لە ڕۆشنبیرە فارسەکانی دانیشتووی تاران پێکدەهاتن کە ناوەندی تەمەنی تێکڕایان** 37 **ساڵ دەبوو. بڕوانە: یرواندابراهامیان، سەرچاوەی پێشوو، ل** 260، 298.

175– **بۆ زیاتر:**

یاسین خالد سردشتی، لمحات عن الاوضاع السیاسیة و الاقتصادیة و الاجتماعیة في شرق کوردستان 1930-1939، مه تین- مجلة سیاسیة ثقافیة، الصدد 58، تشرین الثاني 1996.

176– **وەرگیراوە لە: یرواند ابراهامیان، سەرچاوەی پێشوو، ل** 354.

177– **نورالدین کیانوری، سەرچاوەی پێشوو، ل** 60– 70.

178– **بۆ زیاتر:** جورج طرابیشی، المارکسیة و المسألة القومیة، الطبعة الاولن، بیروت، 1969.

179– **بڕوانە: ایڤان غروشیڤ،** المسألة القومیة في الاتحاد السوفیتی. ثجارب و حلول، تعریب: فارس عضوب، بیروت، 1973.

180– **ڤلادیمیر ایلتش لنیین،** المولفات الکاملة، باریس، موسکو، المجلد20، ص 161.

181– **هەمان سەرچاوە، المجلد** 20، **ص** 151.

182 **بۆ زیاتر: الیاس مرقص،** الستالینیة و المسألة القومیة، عن کتاب: الفکر السیاسی، الطبعةالاولی، دمشق، 1963.

183– **بۆ زیاتر: مازیار بهروز، سەرچاوەی پێشوو.**